

e-ISSN: 2536-4596

KARE- Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi

KARE- International Comparative Journal of Literature, History and Philosophy

Başlık/ Title: Türkiye-İsrail İlişkileri (1990-2000)

Yazar/ Author

Yusuf Koğ

ORCID ID

0000-0002-3099-6334

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 5 Temmuz / July 2021

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 27 Aralık / December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Web Sitesi: <https://karedergi.erciyes.edu.tr/>

Makale göndermek için / Submit an Article: <http://dergipark.gov.tr/kare>

Uluslararası İndeksler/International Indexes

Index Copernicus: Indexed in the ICI Journal Master List 2018 Kabul Tarihi /Acceptance Date: 11 Dec 2019

MLA International Bibliography: Kabul Tarihi /Acceptance Date : 28 Oct 2019

DRJI Directory of Research Journals Indexing: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 14 Oct 2019

EuroPub Database: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 26 Nov 2019

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1990-2000)

Özet: II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ve ABD ile ilişkiler, Sovyetler ile olan gerilimlerin Türkiye'nin bölgesel politikalarını etkilediği görülmektedir. Özellikle ABD ile ilerletilen ilişkiler, Türkiye-İsrail ilişkilerine de yansımıştır. Başlangıçta Türkiye-İsrail ilişkileri bölgesel durumlar ve siyasi konjonktürden kaynaklı gelişmeler nedeniyle ilerleme gösterememiştir. 1949 yılında Türkiye'nin İsrail'i tanumasıyla başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri, 1990'lı yıllara kadar İsrail'in Orta Doğu'da barış ve istikrarı olumsuz etkileyen politikaları ve şiddet eğilimli tavırları nedeniyle inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Bu süre zarfında bölgenin önemli bir aktörü olan Türkiye ile İsrail'i karşı karşıya getiren ve ikili ilişkileri derinden etkileyen gelişmeler yaşanmıştır. Bunlar arasında 1956 Süveyş Krizi, 1967 ve 1973 yıllarında yaşanan Arap-İsrail Savaşları ve 1970'li yıllarda Türkiye'nin Filistin Kurtuluş Örgütü ile olan yakın ilişkileri gibi gelişmeler sayılabilir. Literatürde, Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1990'lı yıllar ikili ilişkilerin zirve yaptığı dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde ABD'nin arabuluculuğunda başlatılan İsrail-Filistin barış görüşmelerinin etkisi ile Türkiye-İsrail ilişkilerinin ilerlemesi, diplomatik ilişkilerin yeniden büyükelçilik seviyesine çıkarılarak Tel Aviv büyükelçiliğine Ekrem Güvendiren'in atanması, diplomasi alanında yeni bir dönemin kapısını aralayan önemli gelişmelerdir. Diplomatik ilişkileri geliştiren iki ülkenin bundan sonra ilişkilerde "stratejik ortaklık" deyimini tercih ederek siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda peşi sıra gelen antlaşmalar ile ilişkileri hızla geliştirdikleri görülmektedir. İlişkilerin bu denli gelişmesine ve ilgi çekici bir hal almasına rağmen, literatürde dönem ile ilgili arşiv ve gazete kaynaklı çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle 1990-2000 yılları arasında yaşanan gelişmelerden hareketle dönemin geniş bir perspektifte incelenmesi ve kayda değer bir incelemenin ardından ikili ilişkilerin ortaya konulması elzem görülmüştür. Bu çerçevede çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Cumhuriyet Arşivi belgelerinden, Cumhuriyet Gazetesinden ve konu ile ilgili olan tez ve makalelerden yararlanılarak, 1990-2000 yılları arasında gelişen Türkiye-İsrail ilişkilerinin siyasi, askeri ve ekonomik yönleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İsrail, Filistin, Orta Doğu, Siyasi, Askeri, Ekonomik.

TURKEY-ISRAEL RELATIONS (1990-2000)

Abstract: After World War II, relations with Europe and the USA, tensions with the Soviet Union seem to have affected Turkey's regional policies. Improved relations, especially with the United States, reflected on Turkey-Israel relations. Initially, Turkey-Israel relations could not progress due to regional situations and political conjuncture. Turkey-Israel relations, which started with Turkey's recognition of Israel in 1949, followed a fluctuating course until the 1990s due to Israel's policies and violent attitudes that negatively affected peace and stability in the Middle East. During this period, there were developments that brought Turkey, an important actor in the region, against Israel and deeply affected bilateral relations. These include the 1956 Suez Crisis, the Arab-Israeli Wars in 1967 and 1973, and Turkey's close relations with the Palestine Liberation Organization in the 1970s. In the literature, the 1990s in Turkey-Israel relations are accepted as the period when bilateral relations peaked. The progress of Turkey-Israel relations with the effect of the Israeli-Palestinian peace talks initiated under the mediation of the USA in this period, the appointment of Ekrem Güvendiren to the Tel Aviv ambassador by re-raising diplomatic relations to the embassy level, are important developments that opened the door to a new era in the field

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, email: yusuf_kog@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3099-6334.

of diplomacy. Apparently, that the two countries, which developed diplomatic relations, preferred the term "strategic partnership" in their relations and developed their relations rapidly with subsequent treaties in the political, military and economic fields. Despite the fact that the relations have developed so much and become interesting, it has been determined that there are not enough archival and newspaper-based studies about the period in the literature. For this reason, based on the developments between the years 1990-2000, it was considered essential to examine the period in a broad perspective and to reveal bilateral relations after a significant analysis. In this context, political, military and economic aspects of Turkey-Israel relations developed between 1990 and 2000 have been reviewed in this study on the basis of documents of the Republic Archives kept in the Directorate of State Archives at the Office of President use of the Cumhuriyet Newspaper and theses and articles related to the subject.

Keywords: Turkey, Israel, Palestine, Middle East, Political, Military, Economic.

Giriş

Türkiye-İsrail ilişkileri, 24 Mart 1949 tarihinde Türkiye'nin İsrail'i resmen tanınmasıyla başladı.¹ Türkiye, Müslüman devletler arasında İsrail'i tanıyan ilk devletti. Türkiye'nin İsrail'i tanıması, Türkiye ile Arap devletleri arasındaki ilişkileri etkiledi ve Arap coğrafyasında Türkiye'nin İsrail'i tanıması hayal kırıklığı ile karşılandı.² Bu dönemde tepkilerin odağında olan Türkiye, İsrail'i tanıma gerekçesinde İsrail'in Birleşmiş Milletlere üyeliğini gösterdi. Diğer bir ifade ile Türkiye, İsrail'i kendisi gibi Birleşmiş Milletler üyesi olması nedeniyle tanıdığını ifade etmeye çalıştı. Türkiye, İsrail'i tanıma gerekçesini bu şekilde ifade ederek hem kendisine gelebilecek tepkileri önlemek hem de Müslüman devletlerle ortaya çıkabilecek sorunların önüne geçmek istedi.³

1949'da başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri, Arap dünyasında yaşanan siyasi gelişmeler ve krizler nedeniyle inişli çıkışlı bir yol izledi. Özellikle Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler, Türkiye-İsrail ilişkilerinin seyrini de etkiledi. Bunlar arasında 1955'te Türkiye ve Irak'ın oluşturduğu daha sonra İngiltere, İran ve Pakistan gibi devletlerin katıldığı Bağdat Paketi, Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen ilk önemli gelişmelerdendi.⁴ Pakta alınan kararlar ile birlikte İsrail'in topluluğa girmesinin engellenmesi, İsrail tarafından tepkiyle karşılandı ve İsrail, Bağdat Paketi'ni aslında yeni bir oluşum olmaktan ziyade kendisine karşı kurulan bir birliktelik olarak gördü. İsrail'in Bağdat Paketine karşı takındığı bu tavır ve Türkiye'nin hem pakta olan devletlerle hem de diğer Arap devletleri ile olan ılımlı siyaseti, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerde

¹ "İsrail Devletinin derhal tanınması; Dışişleri Bakanlığının 24/03/1949 tarihli ve 35970/115 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulunun 24/03/1949 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır." Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kutu (K): 118, Gömlek (G): 108, Sıra (S): 3, (24.03.1949).

² Burak Şenel, "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, (2014), s. 166.

³ Türel Yılmaz, "Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, (2010), s. 11.

⁴ Bülent Aras, *Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 133.

soğukluk yaşamasına ve bununla birlikte diplomatik münasebetlerin en aşağı seviyeye çekilmesine neden oldu.⁵ Genel çerçevede Bağdat Paktı, Türkiye-İsrail ilişkileri tarihinde ikili ilişkileri olumsuz yönde etkilemiş ilk gelişmelerdendi.

1950'li yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen önemli gelişmelerden bir diğeri de 1956 yılında ortaya çıkan Süveyş kriziydi. 1952 yılında Mısır'da iktidara gelen Cemal Abdünnasır, ülkesinin askeri yönden güçlenmesine ve İsrail karşısında üstün duruma geçmesine büyük önem gösterdi ve bu yolda da önemli adımlar attı. Abdünnasır'ın iktidarında, Süveyş Kanalı'nın millileştirilerek bütün kontrolün Mısır'a devredilmesinin sağlanması, onu Modern Mısır tarihinin en önemli figürlerinden biri yaptı.⁶ Bu dönemde Abdünnasır'ın Süveyş Kanalı üzerinden belirlediği yeni politikalar, Orta Doğu'da çıkarları bulunan İngiltere, Fransa ve İsrail gibi devletleri rahatsız etti. Bu devletler, Abdünnasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararından hemen sonra aralarında anlaşarak Mısır'a askerî müdahale de bulundular.⁷ Mısır'a yapılan askeri müdahale, başta Türkiye olmak üzere birçok ülke tarafından tepkiyle karşılandı. Türkiye, askeri müdahaleye katılan İsrail'i şiddetle kınadı ve İsrail'i, Orta Doğu barışını tehdit eden ülkeler arasında gösterdi. Türkiye tarafından İsrail'e gösterilen bu tepkinin altında yatan temel gerekçe ise Sovyetler Birliği'nin bu krizde Mısır'ın yanında yer alması ve olası İngiltere'nin Süveyş'ten çekilmesinin ardından buranın Sovyetler Birliği hakimiyetine girecek olması olasılığıydı.⁸ Bu olasılık nedeniyle dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes, Süveyş Kanalı'nın yalnızca İngiltere ile Mısır arasında bir mesele olmadığını, stratejik konumu nedeniyle bütün dünyanın güvenliğini ilgilendirdiğini dolayısıyla kanalın emin ellerde olması gerektiğini dile getirdi.⁹

Süveyş krizinden kaynaklanan bu gerginlik, Türkiye ile İsrail arasında diplomatik ilişkilerin maslahatgüzarlık seviyesine indirilmesine ve ikili

⁵ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1989, s. 121.

⁶ Meral Kuzgun, "Arap Birliğini Sağlama Sürecinde Bir Dönüm Noktası: Albay Cemal Abdünnasır Dönemi", *Dünden Bugüne Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu (Meseleler, Öngörüler, Tedbirler, Teklifler)*, (28-30 Mayıs 2015), s. 300.

⁷ Süveyş krizi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bürkan Serbest, "Süveyş Kanalı'nın Ulusallaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4, (2017), s. 689-711.

⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Cilt: I, MKM Yayınları, Bursa 2012, s. 297.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Sabit Duman, "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, (Mayıs-Kasım 2005), s. 320-325.

ilişkilerin büyük ölçüde kesilmesine yol açtı.¹⁰ Süveyş krizi nedeniyle diplomatik ilişkilerin maslahatgüzarlık seviyesine indirilmesi, uzun zamandır iyi bir düzeyde devam eden Türkiye-İsrail diplomatik ilişkilerine ağır bir darbe vurdu. Aslında yaşanan bu kriz açıkça göstermişti ki, Orta Doğu'da devletlerin çıkarlarına yönelik attığı adımlar ve sonucunda ortaya çıkan sorunlar, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin ne yönde ilerleyeceğini yakından ilgilendirmişti.

Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen önemli gelişmelerden bir diğeri de İsrail'in kuruluşundan itibaren başlayan Arap-İsrail Savaşları'ydı. Bu savaşlarda Türkiye, günün şartlarına göre konum belirlemiş ve buna göre diplomatik ilişkiler yürütmüştü. Örneğin, başlangıçtan 1960'lı yıllara kadar tarafsız görünen Türkiye, 1960'lı yıllardan itibaren bu savaşlarda Arap devletleri yanlısı bir tavır takındı. Bunun nedeni, 1950 ve 1960'lı yıllarda yoğun gündem yaratan Kıbrıs sorunuuydu.¹¹ Bu sorun karşısında Avrupalı devletlerden ve özellikle de İsrail'den beklediği desteği alamayan Türkiye, dış politikada yeni müttefikler aramak zorunda kaldı. Kıbrıs sorunu bu yönüyle Türkiye-İsrail ilişkilerinde kopukluk yaratan bir gelişmeydi. Bu sorun dışında, Türkiye'nin *Filistin Kurtuluş Örgütü*¹² ile kurduğu yakın ilişkiler ve bu çerçevede başkenti Doğu Kudüs olan Filistin Devleti'nin kurulmasına

¹⁰ Yılmaz, "Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze", s. 12.

¹¹ 1960'lı yıllarda, Rumların Kıbrıs Türklerini adadan dışlama çabaları, bunun yanında Ada'da birlikte yaşama ve Ada'yı birlikte yönetme mutabakatını terk ederek, Ada'yı tamamen gasp etme girişimleri, bu dönemde Ada'daki Rumları destekleyen Yunanistan ile Türkiye arasında sorun yaratmıştır. Türkiye'nin Yunanistan'ı destekleyen batılı devletler karşısında yalnız kalması, Türkiye'yi Orta Doğu Arap devletlerine yönlendirmiştir. Özellikle Kıbrıs konusunda İsrail'den beklenen desteğin tam manada görülememesi, Türkiye-İsrail ilişkilerini etkilemiştir. Kıbrıs sorununun Türkiye-İsrail ilişkilerine etkileri için bkz. Çiğdem Ör, *Amerika Birleşik Devletleri-Sovyetler Birliği Ekseninde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1982)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı (Doktora Tezi), İstanbul 2018, s. 149-160.

¹² Filistin Kurtuluş Örgütü, İsrail'in Filistin topraklarını işgal etmesinin ardından Filistin halkının İsrail'e karşı silahlı ve silahsız mücadelesine önderlik yapmak amacıyla 28 Mayıs 1964'te kurulmuş bir örgüttür. Örgütün 1967 Arap-İsrail Savaşı'na kadar tam bir oluşum sağlayamadığı görülmektedir. Ancak İsrail'in bu savaşta son Filistin toprağını da işgal etmesi Filistin halkının bu örgüt etrafında toplanmasını sağlamıştır. FKÖ, 1965'ten itibaren özellikle Ürdün merkezli İsrail'e karşı silahlı mücadele başlatmıştır. 1969 yılına kadar beş kez kongre yapan FKÖ bu süreçte bünyesine farklı örgütleri de alarak büyümüştür. FKÖ'nün yaşanan süreçte amaçları; Filistin'i kurtarmak, bunun için silahlı mücadele vermek, Arap güçleriyle iş birliği yapmak ve milletlerarası güçlerle iş birliği yapmak şeklinde özetlenebilir. 1988 yılına gelindiğinde FKÖ meclisi 15 Kasım 1988 günü Cezayir'de toplanmış ve Batı Şeria, Gazze ve Doğu Kudüs'ü içine alan topraklarda bağımsız Filistin Devleti'nin kurulduğunu ilân etmiştir. Geniş bilgi için bkz. M. Lutfullah Karaman, "Filistin Kurtuluş Örgütü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13, İstanbul 1996, s. 103-106.

yönelik çabaları desteklemesi, Türkiye-İsrail ilişkilerinin seyrini etkiledi.¹³ Çünkü Kudüs, Filistin için olduğu kadar İsrail içinde manevi değeri olan önemli bir merkezdi.

İlişkilerin gidişatını tamamen değiştiren gelişme ise 1967'de yaşandı. Bu tarihte meydana gelen Arap-İsrail Savaşı'nda İsrail'in işgalci bir politika benimsemesi, buna karşılık Türkiye'nin İsrail'in yaptığı girişimleri Birleşmiş Milletler nezdinde onaylamaması ve İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesini talep etmesi, ikili ilişkileri yok denecek seviyeye kadar indirdi.¹⁴ İkili ilişkilerin en alt seviyeye kadar düştüğü 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin 1973'te gerçekleşen Arap-İsrail Savaşı'nda da yine Arap devletleri yanında saf tutması, hatta daha da ileri giderek bu savaşta İsrail'e destek olmak isteyen ABD'nin yardımlarını engellemek için İncirlik Üssü'nü kapatması, Türkiye-İsrail ilişkilerinin tamamen kopmasına sebebiyet verdi.¹⁵ İsrail ile Arap devletleri arasında yaşanan bu savaşların, Türkiye-İsrail ilişkilerini yakından ilgilendirmesi ise beklenen bir gelişmeydi. Genel anlamda 1948, 1967 ve 1973 yıllarında gerçekleşen Arap-İsrail Savaşlarının, Türkiye ile İsrail'i devamlı olarak karşı karşıya getirdiği ve bu ortamda da ikili ilişkilerin ilerlemesine fırsat vermediği dile getirilebilir.¹⁶

1949 yılında başlayan Türkiye-İsrail ilişkilerinin, yukarıda dile getirilen bölgesel sorunlar nedeniyle 1980'li yılların ortalarına kadar istikrarlı bir şekilde sürdürülemediği görülmektedir. 1980'li yılların ortalarında Türkiye'de yaşanan iktidar değişikliği, Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Bu döneme, Turgut Özal liderliğinde Türkiye-İsrail ilişkilerinin yumuşama dönemi denilmektedir. Özal'ın dış politikada yeni bir siyaset benimseyerek, ABD gezisinde Yahudi lobisi ile yakın ilişkiler kurması ve İsrail'e diplomatlar göndermesi ilişkilerin yumuşamasında etkili olan gelişmelerdi.¹⁷ Ancak literatüre yumuşama dönemi olarak geçen bu dönem uzun sürmemiştir. Türkiye'nin 1980'li yılların sonlarında Cezayir'de

¹³ Nigar Neşe Kemiksiz, "Filistin Sorunu", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, (2016), s. 148-149.

¹⁴1967 Arap-İsrail Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nigar Neşe Kemiksiz, "Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları", *Journal Of Awareness*, Cilt: 3, Sayı: Özel, (2018), s. 135-136.

¹⁵ Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s.", *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 25, No: 1, (February 1993), p. 97; Arda Baş, "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1991)", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, Sayı: 3, (Kış 2018), s. 112-113.

¹⁶ Türkiye'nin Arap-İsrail Savaşları sırasındaki siyaseti için bkz. Yüksel Kaştan, "Orta Doğu'da Arap-İsrail Mücadeleleri ve Türkiye", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (10-15 Eylül 2007), Tarih ve Medeniyetler Tarihi, Cilt: IV, Ankara 2012, s. 1806-1809.

¹⁷ İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 50.

toplanan FKÖ¹⁸ Konseyi toplantısında bağımsızlığını açıklayan Filistin Devleti'ni resmi düzeyde tanınması, İsrail'i hayal kırıklığına uğrattı. Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerde yeni bir dönem yolunda ilerlerken aldığı bu karar, Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeniden gerginlik dönemine geçilmesinin nedenleri arasında gösterilmektedir.¹⁹

Tarihler 1990'lı yılları gösterdiğinde ise Türkiye-İsrail ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Özellikle 1991 yılında ABD'nin Orta Doğu'da kendi çıkarlarını koruma amacıyla İsrail-Filistin gerginliğini bitirmek için başlattığı diplomatik girişimlerin Madrid Konferansı'yla başarıya ulaşması, Türkiye-İsrail ilişkilerine de olumlu yönde yansımıştır.²⁰ 1990'lı yıllarda yaşanan gelişmeler ve Türkiye'nin belirlediği yeni Orta Doğu politikaları gereği, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin yumuşadığı görülür. Bu dönemde Türkiye, ABD ve İsrail üçgeninde yaşanan gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye-İsrail ilişkileri siyasi, askeri ve ekonomik alanda büyük gelişme göstermiştir. Yine bu yıllarda iki ülke arasında imzalanan serbest ticaret, ekonomik iş birliği ve turizm antlaşmaları iki ülkenin de ekonomik gelişimine büyük katkı sağlamıştır.²¹ İki ülke arasında görülür şekilde artan ticari ilişkiler nedeniyle, Türkiye-İsrail ilişkileri açısından 1990'lı yıllar dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu yıllara kadar gergin ve iş birliğinden uzak ilerleyen ikili ilişkiler, 1990'lı yıllarda "stratejik iş birliğine" veya başka bir tabirle "stratejik ortaklık" noktasına getirilmiştir.²²

Bu çalışma, 1990'lı yıllarda başlayan Türkiye-İsrail ilişkilerindeki yeni dönemi ele almaktadır. Yeni dönem olarak nitelendirilen bu dönem içerisinde 1990-2000 yılları arasını kapsayacak şekilde sınırlandırılan çalışmada, Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet Gazetesi ve çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmanın temel amacı, 1990-2000 yılları arasında her alanda ilerleme gösteren Türkiye-İsrail ilişkilerini incelemek ve özellikle de siyasi, askeri ve ekonomik başlıklar altında gelişen yakın ilişkileri ortaya koymaktır. Temel çerçevede, Cumhuriyet Arşivi ve Cumhuriyet Gazetesinden elde edilen yeni belge ve bulgular ışığında şekillenen çalışma,

¹⁸ Bundan sonra çalışmada Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kısaltması olan FKÖ kullanılacaktır.

¹⁹ Fatma Sarıalan, "İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6 (Kış 2019), s. 17.

²⁰ Özge Özkoç, "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 64, Sayı: 03, (2009), s. 177-178.

²¹ Ayça Eminoğlu, "Tarihsel Süreçte Türkiye İsrail İlişkilerinin Değişen Yapısı", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 15, (2016), s. 95.

²² Erdem Kaya, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem", *Bilge Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, (2010), s. 97.

spesifik bir şekilde gazete ve arşiv etrafında şekillenmesi yönüyle literatürde bulunan diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

1. Siyasi İlişkiler

Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri, 1990'lı yıllara gergin bir şekilde girmiştir. Bu nedenle diplomatik ilişkiler de henüz ilerleme fırsatı bulamamıştır. 1990 yılının yaz aylarından itibaren siyasi ilişkiler özellikle diplomasi alanında kıpırdamaya başlamıştır. Bu dönemde diplomatik ilişkilerin ise maslahatgüzarlık seviyesinde olduğu görülmektedir. Ancak iki ülke yetkilileri de artık diplomasi alanında yeni bir döneme geçilmesi gerektiğini sıklıkla dile getirmişlerdi. 1990'lı yılların yaz aylarından itibaren Türkiye-İsrail arasında başlayan yakınlaşmanın temel gayesi de buydu.²³ Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiği fikrinin gerçek anlamda dile getirildiği dönem ise 1991 yılıydı. Bu yılın mayıs ayında İsrail ile diplomatik ilişkilerin yeniden büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi gündeme geldi. Aynı yılın ağustos ayında Ankara'da, İsrail Maslahatgüzarlık görevini yürüten Uri Gordon, Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte, *"ilişkilerin yeniden büyükelçilik seviyesine çıkarılması gerektiğini"* dile getirmiş, daha sonra yaptığı girişimlerle de diplomatik ilişkilerin düzeltilmesinde önemli rol oynamıştı.²⁴ Bu dönemde Türk yetkililer ise diplomatik ilişkilerin büyükelçilik seviyesine yükseltilmesinin gündemde olduğunu ancak bununla ilgili henüz bir adım atılmadığını verdikleri demeçlerde ifade etmişlerdi.²⁵

Siyasi alanda 1990-1991'li yıllar, iki ülke arasında fiiliyattan ziyade sözde ilişkilerle geçti. Üst düzey diplomatlar ve devlet görevlilerinin gazetelere verdikleri demeçler ve ileriye yönelik beklentileri, diplomatik ilişkilerin yakın bir zamanda tekrardan büyükelçilik seviyesine çıkarılarak iyileştirileceğinin sinyallerini vermişti. İki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin büyükelçilik seviyesine çıkarılması yönündeki ilk ciddi adımlar ise 1991 yılının sonunda atıldı ve 1992'nin Ocak ayından itibaren ise Tel-Aviv Büyükelçiliğine, Tel-Aviv Maslahatgüzarlığı görevini yürüten Ekrem Güvendiren'in atanması ciddi anlamda konuşulmaya başlandı.²⁶

Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1992 yılı, siyasi ve diplomatik ilişkilerin tam anlamıyla kurulduğu bir dönemdi. Yazılı basında sıkça dile getirilen Ekrem

²³ Bu dönemde Türkiye-İsrail yakınlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 23611, (16.05.1990), s. 3.

²⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24071, (28.08.1991), s. 10.

²⁵ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24128, (24.10.1991), s. 10; Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24137, (02.10.1991), s.10.

²⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24200, (04.01.1992), s. 11.

Güvendiren, 1992'nin Ocak ayında İsrail nezdinde Türkiye Büyükelçisi olarak atandı.²⁷ Bu atama, uzun süredir beklenen ancak ne zaman gerçekleşeceği kestirilemeyen bir gelişmeydi. Ekrem Güvendiren'in büyükelçi sıfatıyla atanması, Türkiye ile İsrail arasında 1980'den beri ikinci katiplik düzeyinde devam ettirilen diplomatik ilişkileri ve bununla birlikte gergin devam eden siyasi ilişkileri yeni bir döneme taşıdı.²⁸ Ancak Ekrem Güvendiren bu görevde uzun süre kalamadı. 1992'nin Şubat ayında, Ekrem Güvendiren'in bu görevden alınarak merkeze çekildiği ve yerine Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi nezdinde Türkiye daimî temsilciliği müsteşarlığı görevi yapan Onur Gökçe'nin atandığı görülmektedir.²⁹ Aslında çokta kısa denilebilecek bir süre zarfında yaşanan bu görev değişikliğinin gerekçesi ise açıklanmadı. İsrail nezdinde Büyükelçilik görevine atanan Onur Gökçe ise bu görevi 1995 yılına kadar sürdürdü.

Diplomasi alanında atılan bu yeni adımlar, iki ülke yetkililerini de mutlu etmişti. Atılan bu yeni adımlardan sonra siyasi alandaki gelişmeler ise peşi sıra geldi. Bu gelişmeler arasında en dikkat çekenini ise İsrail Cumhurbaşkanı Chaim Herzog'un Türkiye ziyaretiydi.³⁰ Bu ziyaret, ikili ilişkilerde dönüm noktalarından kabul edilir ve tarihi kaynaklara ilk kez bir İsrail Cumhurbaşkanı Türkiye'yi ziyaret etti şeklinde yansımıştır. Chaim Herzog'un, 17 Temmuz 1992 yılında İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne Yahudi Göçünün 500. Yıl dönümü anısına Türkiye'ye yaptığı ziyaret, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakanı Süleyman Demirel tarafından memnuniyetle karşılandı ve misafir Herzog, Çırağan Sarayı'nda ağırlandı.³¹ Türkiye'ye gerçekleştirdiği bu ziyarette çok sıcak karşılanan ve siyasi ilişkileri daha da geliştirmek amacıyla çeşitli toplantılar ve geziler düzenleyen Herzog, basına verdiği demeçlerde, 500 yıl önce yani Sultan II. Bayezid döneminde İspanya'dan göçe zorlanan Yahudileri kabul eden Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'ye şükranlarını ilettiler.³² Herzog'un Türkiye'ye yaptığı bu ziyaret, basında ve siyasi çevrelerde büyük yankı uyandırdı. Bu ziyaretin ardından başta Cumhuriyet gazetesi olmak üzere

²⁷ Ekrem Güvendiren atanması hakkında bakanlar kurulu kararı için bkz. BCA, K: 703, G: 270, S: 10, (21.01.1992).

²⁸ Ekrem Güvendiren, "Turkish Israeli Relations," *Cemoti, Cahiers D'Etudes Sur La Mediterranee Oriental et le Monde Turco-Iranien*, No: 28, (1999), s. 178.

²⁹ BCA, K: 705, G: 277, S: 6, (02.02.1992).

³⁰ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24386, (13.07.1992), s. 9.

³¹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24390, (17.07.1992), s. 5.

³² Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24390, (17.07.1992), s. 17.

yazılı basından birçok gazetenin “Küskünler Barıştı” şeklinde manşetler atması ise bir hayli dikkat çekiciydi.³³

İsrail Cumhurbaşkanı Chaim Herzog’un Temmuz 1992 yılında Türkiye’ye düzenlediği bu ziyaret, Türkiye İsrail arasında yüksek düzeyde gerçekleştirilecek ziyaretlerin başlangıç noktasıydı. Bu ziyaretin ardından özellikle Dışişleri Bakanı ve Bakan yardımcılarının karşılıklı istişare ziyaretleri yapmak için seyahatler düzenledikleri arşiv ve gazetelere yansımıştı. İsrail Cumhurbaşkanı’nun Türkiye ziyaretinden yaklaşık iki ay sonra Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Bilgin Unan’ın, İsrail’le geliştirilen ikili ilişkileri görüşmek ve yine siyasi alanda istişarelerde bulunmak üzere 29 Eylül - 1 Ekim tarihleri arasında İsrail’e gönderilmesi, karşılıklı yapılan ziyaretlerden sadece bir tanesiydi.³⁴ 1992 yılında yapılan karşılıklı ziyaretler ve açıklamalarla siyasi diyalogu eskisinden daha iyi bir noktaya getirmeyi başaran Türkiye ve İsrail, bundan sonra bölgesel ve küresel konularda siyasi diyalogu daima canlı tutmaya çalıştı.

1990-1992 yılları arası, Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinde ilk adımların atıldığı dönemdi. Bu yıllar arasında atılan temel ve ilk adımların taçlandırılarak ilişkilerin özellikle de siyasi alanda başka bir seviyeye taşındığı yıl 1994’tü. 1994 yılı, Türkiye’den İsrail’e Cumhurbaşkanı ve Başbakan düzeyinde ziyaretlerin başladığı yıldır. Tabii arada kalan 1993 yılında özellikle Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in İsrail’le siyasi diyalogları geliştirmek amacıyla, birkaç defa İsrail’e gittiği kaynaklara yansımıştı.³⁵ Bu dönemde Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Hikmet Çetin’in sık sık İsrail’e gezi düzenlemesi ise tepkilere neden oldu. Çetin’in, özellikle 1993 yılının Temmuz ayında düzenlediği ve Ürdün’den geri dönmek zorunda kaldığı gezisi³⁶ çeşitli dergi ve yayınlarda ABD, İsrail ve Türkiye üçgeninde başta terör olmak üzere diğer siyasi konularda yeni bir dönemi başlatacağı şeklinde yorumlanmıştır.³⁷

³³ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24391, (18.07.1992), s. 1.

³⁴ BCA, K: 727, G: 365, S: 1, (24.09.1992).

³⁵ Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in 1993 yılında gerçekleştirdiği İsrail ziyaretleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BCA, K: 752, G: 475, S: 7, (27.07.1993); BCA, K: 761, G: 509, S: 7, (09.11.1993).

³⁶ Bu ziyaret sırasında, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in İsrail’e varmadan Ürdün’den dönmesinin nedeni bu dönemde İsrail’in Güney Lübnan’ı bombalıyor olmasıdır. Bu sırada İsrail’e düzenlenecek bir ziyaretin özellikle İran ve diğer komşu devletlerle sorun yaratacağı düşünülmüş ve ziyaret iptal edilmiştir. Bkz. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24766, (28.07.1993), s. 1; Abdurrahman Dilipak, “İsrail’i Nasıl Bilirsiniz?”, *Yörünge Dergisi*, Sayı: 137, (8 Ağustos 1993), s. 14.

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Yaşar Kaplan, “İsrail-Amerika Türkiye Şeytan Üçgeni”, *Yörünge Dergisi*, Sayı: 137, (8 Ağustos 1993), s. 16.

İsrail Cumhurbaşkanı Chaim Herzog'un, 1992 yılında Türkiye'ye yaptığı yüksek düzeydeki siyasi ziyaretten iki yıl sonra, yine bir İsrail Cumhurbaşkanı Türkiye'ye geldi. Türkiye'ye 25 Ocak 1994 tarihinde gelen bu isim, Cumhurbaşkanı Ezer Weizman'dı.³⁸ Bu ziyarette Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Tansu Çiller'le görüşen Weizman, bölgesel konular ve ileriye dönük iş birliği üzerinde durarak, Türkiye-İsrail ilişkilerinin daha da ilerletilmesi gerektiğini öne sürdü. Bu görüşmeden olumlu ayrılan Weizman, İsrail'e hareket etmeden önce Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nı ve Başbakanı'nı İsrail'e davet etti.³⁹

İsrail Cumhurbaşkanı Weizman'ın davetine ilk icabet eden lider, Başbakan Tansu Çiller'di. Çiller tarafından İsrail'e yapılan ilk büyük ziyaret ise 1994 yılının sonbaharında gerçekleşti. Başbakan Tansu Çiller, bölgesel konuları görüşmek, yeni iş birliği olanakları yaratmak ve siyasi diyalogları her alanda geliştirebilmek maksadıyla beraberinde bulunan büyük bir heyetle birlikte 3-5 Kasım tarihlerinde İsrail, 5-8 Kasım 1994 tarihlerinde de Mısır'ı kapsayan bir gezi düzenledi.⁴⁰ Hem İsrail hem de Mısır rotasında yapılan bu ziyaretler, özellikle Türkiye-İsrail ekseninde daha sonra yaşanacak birçok olumlu gelişmenin zeminini hazırladı.

Başbakan Tansu Çiller, 4 Kasım 1994 günü beraberindeki heyetle birlikte İsrail'e indiğinde İsrail Başbakanı İzak Rabin tarafından memnuniyetle karşılandı. İsrail Başbakanı İzak Rabin, Çiller'i karşılama töreninde basın mensuplarına açıklamalarda bulundu. Bu açıklama sırasında, Başbakan Tansu Çiller'e hitap ederken yanlılıkla "*İsrail'i ziyaret eden ilk İsrail Başbakanı*" demesi ise bunun bir bilinçaltı mı? Yoksa gerçekten dil sürçmesi mi olduğunu akıllara getirmişti.⁴¹ Bu ziyaret sırasında İsrail'in "*şimdi Türkiye'ye yatırım zamanı*" sloganı ise bir hayli dikkat çekiciydi.⁴² Bunun yanında Başbakan Çiller ise Türkiye-İsrail ilişkilerinin ittifak ya da ortaklık şeklinde değil, "*stratejik iş birliği*" şeklinde devam edeceğini ilan etti.⁴³ Çiller'in İsrail ziyareti boyunca başta siyasi, askeri ve ekonomik olmak üzere bütün alanlarda iş birliği söylemi ön plana çıkmıştı. İsrail'de yaşanan bu gelişmeler ve Tansu

³⁸ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, (2010), s. 55.

³⁹ Fatma Sarıalan, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 74, No: 4, (2019), s. 1070.

⁴⁰ BCA, K: 792, G: 631, S: 6, (11.11.1994).

⁴¹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25230, (04.11.1992), s. 11.

⁴² Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25231, (05.11.1992), s. 11.

⁴³ Göktürk Tüysüzöğlü, "Değişen Bölgesel Denklemler Işığında Türkiye-İsrail İlişkileri'nde İşbirliğini Tetikleyen Unsurlar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, (2014), s. 590.

Çiller'in İsrail ziyareti, bu dönemde Türkiye iç siyasetinde yoğun tartışmalar yarattı.⁴⁴ Bu tartışmaların içinde bulunan önemli aktörelere biri, Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan'dı. Erbakan, İsrail Devleti'nin takındığı tavırlardan ve bölgesinde yürüttüğü siyasetten hiç haz almayan, bunun yanında Orta Doğu'da yaşanan bütün sorunların da bu devletten kaynaklı olduğuna inanan bir siyasetçiydi.⁴⁵ Bu nedenle Erbakan, Başbakan Tansu Çiller'in İsrail ziyaretine büyük tepki gösterdi ve Çiller'in "İsrail figüranı" olduğunu dile getirdi.⁴⁶

Tansu Çiller'in Başbakanlığı döneminde İsrail'e gerçekleştirdiği ve büyük tepki topladığı bu ziyareti dışında bir ziyareti daha vardı. Bu ziyaret, herhangi bir görüşme veya siyasi diyalog için değil, 4 Kasım 1995'te suikast sonucu öldürülen İsrail Başbakanı İzak Rabin'in cenaze töreni içindi.⁴⁷ 6 Kasım'da düzenlenen bu törene, Tansu Çiller ile birlikte başta ABD Başkanı Bill Clinton, Rusya Başbakanı Viktor Çernomırdin, İngiltere Başbakanı John Major, Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac ve Almanya Cumhurbaşkanı Roman Herzog olmak üzere 70'den fazla devletin lideri katılmıştı.⁴⁸

İsrail'de İzak Rabin'in ölümünden sonra koltuğa oturan Şimon Peres, bu görevi 1996 seçimlerine kadar yürüttü. İzak Rabin'in suikast nedeniyle ani ölümü, Türkiye-İsrail ilişkilerinde duraklama dönemine yarattı. İlişkilerde yaşanan duraklama dönemi, İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman'ın Türkiye ziyaretinde ülkesine davet ettiği Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, bu davete icap ederek 11-14 Mart 1996 tarihlerinde İsrail'i ziyaret etmesiyle son buldu.⁴⁹ Adı geçen tarihlerde İsrail'e giden Süleyman Demirel'in bu ziyareti sırasında, İzak Rabin'in de terör kurbanı olmasından hareketle daha çok terör ile ilgili konular ele alındı. İsrail Parlamentosu'nda milletvekillerine hitap etme fırsatı da bulan Demirel, bu konuşma sırasında İzak Rabin'in ölümünden duyduğu üzüntüyü de dile getirdi. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, İsrail'e düzenlediği bu gezi

⁴⁴ Tansu Çiller'in Mısır ve İsrail gezisi bu dönemde büyük eleştiri aldı. Özellikle birçok gazete ve dergide bu gezinin bizzat Siyonist lobileri tarafından organize edildiği ve amacının da İsrail'i bölgesinde güçlendirmek olduğunu dile getirildi. Bu şekilde düşünen ve eleştirenlerden biri de Ahmet Numan Yılmaz'dı. Tansu Çiller'e İsrail'e yaptığı gezi nedeniyle "Ortadoğu'nun Güneşi"! Ünvanını veren Ahmet Numan Yılmaz, Çiller'in bu geziyle aslında İsrail ve Batı Devletleri'ne hizmet ettiğini ileri sürdü. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Numan Yılmaz, "Ortadoğu'nun Güneşi Çiller!", *Yörünge Dergisi*, Sayı: 201, (6-12 Kasım 1994), s. 46.

⁴⁵ Sabri Sayari; "Turkey and the Middle East in the 1990s.", *Journal of Palestine Studies*, Volume: 26, No: 3, (Spring 1997), p. 52.

⁴⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25238, (12.11.1992), s. 4.

⁴⁷ BCA, K: 832, G: 786, S: 8, (15.12.1995).

⁴⁸ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25598, (07.11.1995), s. 9.

⁴⁹ BCA, K: 841, G: 821, S: 8, (11.04.1996).

neticesinde İsrail'le bölgesel iş birliği yapmak ve terör ile ilgili konularda karşılıklı destekler verilmesi üzerinde mutabık kalındı.⁵⁰ 1996 yılının Mart ayında gerçekleştirilen bu ziyaret, Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerini canlandıran gelişmelerdendi. 1996 yılı boyunca Türkiye ile İsrail arasında karşılıklı görüşmeler ve diyaloglar devam ettirilerek siyasi hareketlilik sürdürüldü. Bu yıl boyunca özellikle Dışişleri Bakanları iki ülke arasında mekik dokudu. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten İsmail Cem, 1996'nın yaz aylarında birkaç defa İsrail'e giderek, İsrail-Filistin ve Türkiye-İsrail ilişkileri üzerine görüşmeler yaptı ve bölgesel konular hakkında fikir telakkisinde bulundu.⁵¹

1990-2000 yılları arasında artarak devam eden Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri içerisinde önemli bir gelişme de yaşandı. Bu gelişme, 28 Şubat 1997 yılında Türkiye'de gerçekleşen postmodern darbe girişimiydi. Bu darbe girişiminin Türkiye-İsrail ilişkileri açısından önemi ise 28 Şubat öncesinde, Türkiye-İsrail ilişkilerinin iyi bir düzeyde olması ve özellikle de askeri alanda hem ticari hem de stratejik anlamda önemli gelişmelerin yaşanmış olmasıydı. Bu gelişmeler, 28 Şubat olayının perde arkasında farklı odakların olabileceğini akıllara getirmektedir. İç siyasette Necmettin Erbakan etkisi ile İsrail'e karşı alınan cephe ve bunun karşısında ordunun üst düzey yöneticilerinin İsrail ile ilişkilerinin bir hayli yakın olması, ordu ile hükümeti karşı karşıya getirmişti. Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'nın, 24-27 Şubat 1997 tarihleri arasında İsrail'i ziyaret etmesi ve ziyaretini bitirip Ankara'ya döndükten bir gün sonra ise postmodern darbe denilen 28 Şubat olayının yaşanması, İsrail'in bu darbe girişiminin tam da merkezinde bulunduğunu açıkça gösteren gelişmelerdendi.⁵² Yine 28 Şubat olayının ardından, Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'in sık sık İsrail'e gitmesi özellikle muhafazakar medya ve dergilerde, 28 Şubat girişiminde İsrail'in rolünün ne olduğu sorusunun sıkça sorulmasının nedenlerindendi.⁵³ Bütün bu gelişmelerden hareketle Türkiye'de yaşanan 28 Şubat sürecinin,

⁵⁰ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25725, (13.03.1996), s. 1-11.

⁵¹ Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in, İsrail ziyareti hakkında geniş bilgi için bkz. BCA, K: 941, G: 194, S: 3, (03.07.1998).

⁵² 28 Şubat 1997 Postmodern darbe girişimi ve bu girişimde yer alan aktörler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Andaç Hongur, *28 Şubat Sürecinde Ordu, Medya ve Siyasal İktidar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

⁵³ Bu soruları sıkça dile getiren dergilerden biri de yörünge dergisidir. 28 Şubat'tan sonra sıkça İsrail'e değinen dergi bu darbe girişiminin arkasında İsrail'in olduğundan neredeyse emindir. 28 Şubat sonrası yaşanan gelişmeler ve Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'in İsrail ziyaretleri için bkz. Ahmet Kabaklı, "Çevik Bir-İsrail ve Erbakan", *Yörünge Dergisi*, Sayı: 327, (18-24 Mayıs 1997), s. 9.

Türkiye-İsrail ilişkileri içerisinde ayrı bir başlık altında ele alınarak incelenmesi gerekmektedir.

Bunun dışında, 1997 yılı iki devlet arasında bölgesel konular ve ekonomik anlaşmalar ile geçmişti. Türkiye'den İsrail'e yapılan üst düzey siyasi ziyaretler ise 1998 yılı ile birlikte devam etti. 1998 yılında İsrail'e ziyaret düzenleyen üst düzey siyasetçilerden biri, dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz'dı.⁵⁴ Yılmaz, yaptığı bu ziyaretle birlikte Tansu Çiller'den sonra İsrail'e giden ikinci başbakan olmuştu. Mesut Yılmaz, 7 Eylül 1998'de özel bir uçakla Ankara'dan Tel Aviv'e hareket ederek meslektaşı Benjamin Netanyahu ile sabah Kudüs'te bir araya geldiğinde, başta İran ve Suriye olmak üzere bölgedeki bütün gözler bu ziyarete çevrilmişti. Çünkü bu dönemde Türkiye ve İsrail, birlikte yaptıkları askeri tatbikatlar ve oluşturdukları ekonomik ve stratejik iş birlikleri nedeniyle bölgedeki diğer devletlere tehditkâr görünmeye başlamışlardı.⁵⁵ Başbakan Mesut Yılmaz, bütün gözlerin üzerinde olduğu bu gezi sırasında, İsrail ile birlikte Ürdün ve Filistin'i de ziyaret programına ekledi. İsrail'de çeşitli toplantılara katılan Yılmaz ve Netanyahu, bu toplantılarda Türkiye ile İsrail arasında başta stratejik ve askeri ilişkiler olmak üzere ekonomik ve kültürel iş birliği olanaklarını da masaya yatırmışlardı.⁵⁶ Mesut Yılmaz'ın, İsrail'in de içinde olduğu Orta Doğu gezisi başta Suriye olmak üzere Mısır ve İran tarafından tepki ile karşılandı. Türkiye ve İsrail'in giderek kendilerine tehdit olmaya başladığını öngören bu devletler, başta ortak tatbikatlar olmak üzere Türkiye ve İsrail'in askeri ve bölgesel iş birliklerini sonlandırmaları gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Bu tepkiler karşısında Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem, *"İsrail ile aramızda özel ilişkilere yönelik olarak Araplardan gelen eleştiriler uğruna İsrail ile ilişkilerimizi feda etmeye ve düzeyini düşürmeye niyetimiz yok"*⁵⁷ şeklindeki açıklamalarıyla Suriye, İran ve Mısır'a gönderme yapmıştı.

1990'lı yılların sonlarında Suriye, Mısır ve İran'ın gölgesinde devam eden Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri güçlü bir şekilde devam etmiştir. Özellikle bu dönemde yaşanan bölgesel gelişmeler, siyasi ilişkilerin yönünü de

⁵⁴ BCA, K: 951, G: 229, S: 9, (03.09.1998).

⁵⁵ Ahmet Orçun Kartal, *Ekim 1998 Öncesi ve Sonrası Türkiye'nin İsrail-Suriye İlişkilerine Bakışı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2009, s. 41.

⁵⁶ Bu geziyi "Yılmaz Ortadoğu'da" diye duyuran Cumhuriyet gazetesi, Mesut Yılmaz'ın bu dönemde İsrail ile yakınlaşmasının İran ve Suriye tarafından tepkilerle karşılandığını satırlarında yazmıştı. Geniş bilgi için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26633, (07.09.1998), s. 8; Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26634, (08.09.1998), s. 9; Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26637, (11.09.1998), s. 8.

⁵⁷ Uğur Çevik, *Ortadoğu Bağlamında Türkiye İsrail Güvenlik İlişkileri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2010, s. 84.

etkilemiştir. Bölgesel faktörlerin ön planda olduğu bu yıllarda Türkiye, dışişlerinde en fazla ziyareti İsrail'e yapmıştı. 1999 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, İsrail'e üç yıl içerisinde ikinci ziyaretini yapmış olması bölgedeki hassas dengelerin varlığını açıkça göstermekteydi. Bu ziyaretin diğer bir önemi ise 1990-2000 yılları arasında üst düzey gerçekleştirilen son ziyaret olmasıydı. Yine bu ziyaret, Demirel'in de Cumhurbaşkanlığı döneminde İsrail'e yaptığı son ziyaretti. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman'ın davetiyle, 14-16 Temmuz 1999 tarihlerinde İsrail ile birlikte Filistin ve Ürdün'ün de programda olduğu resmi ziyaretler için yola çıktı.⁵⁸ Cumhurbaşkanı Demirel, Orta Doğu'da barış sürecini gündemine alarak Filistin ve Ürdün'ü de kapsayan Ortadoğu ziyaretinin ilk durağı olan İsrail'in Ben Gurion Havaalanı'na indiğinde İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman tarafından resmî törenle karşılandı. Demirel'in bu ziyarette asıl amacı, Orta Doğu'da sağlam ve kalıcı bir barış sağlayarak Türkiye-İsrail iş birliğini daha da geliştirmektir.⁵⁹ Bu çerçevede ilk etapta Türkiye ile İsrail arasında deniz bağlantısının kurulmasını kararlaştıran taraflar, deniz seferlerini de fiilen başlatmıştı. Bir sonraki merhalede ise Türkiye'den İsrail'e su satışı gündeme geldi.⁶⁰ Cumhuriyet gazetesine yansıdığı kadarıyla, Demirel'in görüşmelerinde su konusu epeyce gündemde kalmıştı. İsrail bu görüşmelerde Türkiye'nin Manavgat suyunun boru hatlarıyla veya gemilerle ülkesine taşınmasını resmen talep etti.⁶¹ Ancak bölgenin hassas dengeleri gereği bu talep ilk etapta karşılık bulmadı. Demirel, İsrail'den sonra programında bulunan diğer devletlere de uğradıktan sonra yurda döndü.

Süleyman Demirel'in İsrail'e son ziyaretinden kısa bir süre sonra, o güne kadar geçen kırk bir yılın ardından ilk defa bir İsrail Başbakanı Türkiye'yi ziyaret etti.⁶² İsrail'de yeni başbakanlığa seçilen Ehud Barak, koalisyon hükümeti Başbakanı Bülent Ecevit'in davetlisi olarak Türkiye'ye geldi.⁶³ Ehud Barak'ın Türkiye ziyaretinin amacı hem gündeme dair görüşmeler yapmak hem de Türkiye'de meydana gelen 17 Ağustos 1999 Gölçük depremi

⁵⁸ BCA, K: 1004, G: 397, S: 2, (12.07.1999).

⁵⁹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26939, (10.07.1999), s. 5.

⁶⁰ Bu dönemde Türkiye ile İsrail arasında sorun teşkil eden ve bölgesel etkilere neden olan su sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Şalvarcı, *Pax Aqualis Türkiye-Suriye-İsrail İlişkileri, Su Sorunu ve Ortadoğu*, Zaman Kitap Yayınları, İstanbul 2003.

⁶¹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26945, (16.07.1999), s. 11.

⁶² Türkiye'ye gelen ilk İsrail Başbakanı David Ben Gurion'dur. (28 Ağustos 1958) Ben Gurion hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arthur Goldschmidt, Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s. 407-408.

⁶³ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27046, (25.10.1999), s. 7.

nedeniyle İsrail'in Adapazarı'nda yaptırdığı ve 2 bin 500 kişinin barınabileceği "İsrail Köyü" nün açılışını yapmaktı.⁶⁴ İsrail'in deprem nedeniyle yaptığı yardımlar, 12 Kasım 1999 Düzce depreminde de devam etti. Bu dönemde yaşanan iki büyük deprem nedeniyle İsrail, Türkiye'ye deprem malzemeleri, arama kurtarma ekibi ve tıbbi malzeme desteği sağlayarak Türk halkının yanında olduğunu göstermeye çalıştı.⁶⁵

Türkiye-İsrail ilişkilerinde 2000 yılı ise bakanlar düzeyinde ziyaretler ve su anlaşmaları ile geçmişti. 2000'den sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden bozulmaya başladı. Bu dönemde Başbakan Ecevit'in, Filistin meselesini işaret ederek İsrail'in bu bölgeden ayrılmayarak bir nevi Filistin halkına soykırım uyguladığını dile getirmesi, iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilemesine neden oldu. Yine bu dönemde iki devletin de ortak tehdit ve çıkarlarının değişmesi, ilişkilerin yönünü de etkiledi. Özellikle İsrail'in desteğiyle PKK Terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması, Türkiye'nin güvenlik odaklı politikalarının değişmesinde önemli rol oynadı ve komşularını düşman ve tehdit olarak görme eğilimini, büyük ölçüde ortadan kaldırdı.⁶⁶ Yaşanan bütün bu gelişmeler, 2000'li yıllarda değişecek olan Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinin de kilometre taşlarıydı. Türkiye-İsrail ilişkileri tarihinde çok önemli bir yer tutan ve çoğu zamanda siyasi ilişkilerin yönünü belirleyen en önemli alanlardan birisi de askeri ilişkilerdi.

2. Askeri İlişkiler

Türkiye-İsrail askeri ilişkileri, 1990'lı yılların ortalarında başlamıştır şeklinde bir ifade ile söze başlamak doğru olacaktır. Çünkü 1990'lı yılların başlarında daha çok sorunlu olan diplomatik ilişkileri düzeltmeye çalışan iki devlet, 1994 yılı ile birlikte askeri alanda ilişkilere yönelmiştir. Türkiye açısından İsrail ile askeri ilişkilerin kurulmasında; Türkiye'nin sınır komşuları ile yaşadığı sorunlar, Irak'ın kuzeyindeki gelişmeler, özellikle de Körfez Savaşı (1991) sonrası bölgede ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan PKK'nun burada üslenmesi etkili gelişmelerdi.⁶⁷ Aynı şekilde İsrail'in de benzer endişeler nedeniyle ve özellikle de bölgesinde Arap Devletleri kısılcında olmasının etkisiyle burada tutunabilmek için Türkiye gibi bir

⁶⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27047, (26.10.1999), s. 1.

⁶⁵ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27066, (14.11.1999), s. 3.

⁶⁶ Anat Lewin, "Turkey and Israel: Reciprocal and Mutual Imagery in the Media, 1994-1999.", *Journal of International Affairs*, Volume: 54, No: 1, (Fall 2000), p. 248-249.

⁶⁷ Engin Akçay, İbrahim Aytaç Anlı, "İsrail: Türkiyesiz Güvenlik", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, (2013), s. 159-160.

Müslüman devlete ihtiyaç duyması, askeri teknolojiler ve teçhizatlar için yeni pazar arayışı Türkiye ile askeri ilişkilerin başlatılmasında önemli etkenlerdi.⁶⁸

1994 yılında Türkiye-İsrail arasında askeri alanda atılan ilk adım, 1980 yılında Türkiye'nin İsrail ile diplomatik ilişkilerini ikinci katiplik düzeyine indirmesiyle geri çekilen askeri ataşelerin, on dört yıl aradan sonra tekrardan iki ülke başkentlerine atanmasıydı.⁶⁹ Yine yüksek düzeyde askeri komutanların karşılıklı ziyaretleri de bu yıl içerisinde başlamıştı. Bu ziyaretlerin temel gayesi, savunma sanayi alanında iş birliği projeleri geliştirmek, İsrail'den alınması planlanan hava ve kara araçlarının yanında, askeri mühimmat ve gereçleri yerinde görmektir. Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Halis Burhan'ın yukarıda zikredilen planlar doğrultusunda, 31 Mayıs - 3 Haziran 1994 tarihleri arasında bir heyetle birlikte İsrail'e gönderilmesi bu ziyaretlerden sadece biriydi.⁷⁰ Hava Kuvvetleri Komutanı Halis Burhan'ın bu ziyareti sırasında önceden üzerinde anlaşılmuş olan güvenlik ve gizlilik anlaşmasını imzalamak için Savunma Bakanlığı Dış Tedarik Dairesi Başkanı Recai Önder'in de İsrail'e gönderildiği arşiv belgelerine yansımıştı.⁷¹ 1994 yılında askeri ilişkiler bağlamında İsrail'e gönderilen komutanlardan bir diğeri de Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı Korgeneral Teoman Erkan'dı. Korgeneral Erkan'ın, İsrail'e gitme nedeni ise Türkiye ile İsrail arasında savunma sanayi alanında iş birliği projelerine ilişkin görüşmeler yapmak ve İsrail savunma sanayi tesislerinde incelemelerde bulunmaktır.⁷² Görüldüğü gibi 1994 yılı, askeri alanda daha çok ilk adımların atıldığı ve Türkiye'nin, İsrail'in askeri tesis ve üretimlerini yerinde görmek istediği yıl olmuştur.

1994 yılı, Türkiye ile İsrail arasında terör konusunda da ilk adımların atıldığı yıldır. Tansu Çiller'in ziyaretiyle ilişkileri yumuşatan ve Orta Doğu'da oluşan yumuşama sürecine paralel geliştirilen ilişkiler çerçevesinde teröre karşı işbirliğinde ilk adımları atan taraflar, başta terör olmak üzere örgütlü suçlara karşı mücadeleyi öngören bir ortak bildiri imzalamışlardır.⁷³ Bu bildirin içeriğinde, İsrail yurttaşlarının geldiği turistik yörelerdeki güvenlikleri, diplomatik ilişkilerde bulunan görevlilerin korunması ve emniyet güçlerinin karşılıklı olarak kurumlarda çalıştırılması gibi hususlar

⁶⁸ Serhat Erkmen, "1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 7, (Güz 2005), s. 163-165.

⁶⁹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25126, (23.07.1994), s. 1-10.

⁷⁰ BCA, K: 778, G: 578, S: 4, (18.05.1994).

⁷¹ BCA, K: 779, G: 584, S: 6, (31.05.1994).

⁷² BCA, K: 791, G: 627, S: 2, (14.10.1994).

⁷³ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25202, (07.10.1994), s. 8.

vardı.⁷⁴ Askeri ilişkilerde terör konusunu daima gündemde tutan Türkiye, devam eden yıllarda bu alanda işbirliğini ilerletme yönünde politika belirledi.

Askeri ilişkilerde ticari alışverişlerin başlatıldığı yıl ise 1995'ti. Bu yıl içerisinde ticari ilişkiler dışında, iki ülke hava kuvvetlerinin ortak eğitim faaliyetleri yapabilmeleri için 18 Eylül 1995 tarihinde *"Askeri Uçaklar ile Eğitim Hakkında Anlaşma Muhtırası"* başlıklı önemli bir anlaşma da imzalandı.⁷⁵ Bu anlaşma, tarafların karşılıklı hava sahalarını kullanabilmesini içermekteydi. İki ülke arasında ilk ticari faaliyetler ise F-4 savaş uçakları konusunda yaşandı. F-4 savaş uçaklarına radar özelliği taktırmak isteyen Türkiye, bu konuda İsrail nezdinde ilk adımları attı.⁷⁶ Ancak bu dönemde F-4 savaş uçaklarının modernizasyonu işlemi Türk siyasetinde tartışılan bir konuydu. Özellikle muhalif çevreler, F-4'lere yapılacak olan modernizasyon işleminin yasal bir zemininin olmadığı iddiasında bulundu. Türkiye'de yaşanan bu tartışmalara karşın, İsrail Savunma Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Tuğgeneral Koti Mor, tartışmalı F-4 modernizasyonu konusunda basına verdiği demeçte *"Türkiye, F-4 modernizasyonu ile çok az ülkenin sahip olacağı, havadan yer hedeflerini tespit edebilen radarlara kavuşacak"* şeklinde ifadelerde bulunarak, Türkiye'nin F-4 savaş uçaklarına radar özelliği takılacağına sinyallerini vermişti.⁷⁷ Bu dönemde F-4 savaş uçaklarında radar özelliğinin bulunması, Türkiye'nin terör örgütlerine karşı sınır bölgelerinde yapacağı operasyonlar için önem arz etmekteydi.

F-4'lerle başlayan Türkiye-İsrail askeri alışverişi, savunma sanayi ve askeri eğitim iş birliği alanında devam ettirildi.⁷⁸ Ancak bu dönemde askeri alanda atılan adımlar, Orta Doğu'da bulunan diğer devletleri rahatsız etti. Özellikle hava kuvvetleri alanında Türkiye ile İsrail arasında imzalanan iş birliği anlaşması, Arap Birliği'nden büyük tepki topladı. Birlik yaptığı açıklamada, *"Bu anlaşma Suriye, Lübnan, Irak ve diğer Arap ülkeleri için doğrudan bir tehdittir ve İsrail ile Türkiye'nin Arap ülkelerine karşı kötü niyetlerinin bir göstergesidir"* iddiasında bulundu.⁷⁹ Yapılan iş birliği anlaşmasına benzer bir tepki de Türkiye iç siyasetinden geldi. Bu dönemde İsrail'e cephe almış olan Refah

⁷⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25447, (09.06.1995), s. 19.

⁷⁵ Gencer Özcan, *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005, s. 68.

⁷⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25551, (01.09.1995), s. 6.

⁷⁷ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25553, (23.09.1995), s. 1-6.

⁷⁸ Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in, Türkiye-İsrail arasında gerçekleştirilen Askeri Eğitim İş birliği Anlaşmasına ilişkin görüşmelerde bulunmak üzere Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni temsilen 21-23 Şubat 1996 tarihlerinde İsrail'e gönderilmesi bu dönemde imzalanan iş birliklerinden biridir. Bkz. BCA, K: 863, G: 821, S: 9, (11.04.1996).

⁷⁹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25752, (09.04.1996), s. 1-11.

Partisi anlaşmaya tepki gösteren partilerdendi. Yapılan anlaşmanın yanlış olduğunu ifade eden Refah Partisi Genel Başkan Yardımcısı Abdullah Gül, İsrail ile yapılan askeri iş birliği anlaşmasının hemen feshedilmesi gerektiğini ve yapılan anlaşmanın içeriğinin de bir an önce halka açıklanmasını istedi.⁸⁰ Tepkilere kulak asmayan Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Başbakan Mesut Yılmaz, askeri ilişkileri devam ettirerek İsrail ile ilişkileri sıcak tutmak istediler. Ancak Türkiye’de yapılan Haziran 1996 seçimleri, bu havayı tersine çevirdi. Haziran 1996 seçimlerinden sonra, Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi’nden kurulan Refahyol hükümeti ve bu hükümetin başbakanı Necmettin Erbakan, İsrail ile askeri ilişkilerin yürütülmesine sıcak bakmadı.⁸¹ Necmettin Erbakan ve yardımcısı Tansu Çiller önderliğinde İsrail ile sürdürülen askeri ilişkilerde, Türkiye’nin çıkarına yönelik görülen bazı anlaşmalar onaylanarak İsrail’le ilişkiler belli bir düzeyde devam ettirildi. Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1996 Haziran’ından başlayıp 1997 Haziran’ına kadar devam eden Necmettin Erbakan etkisi, özellikle İsrail tarafından askeri ticaretin ve projelerin devamında tehlikeli görüldü ve Erbakan hükümetinin düşürülerek yerine askeri alanda ticareti devam ettirilebilecek başka bir hükümetin gelmesi için ordu üzerinden baskı yapıldı.⁸²

Buradan hareketle 28 Şubat 1997 sürecinin İsrail üzerinden de okunması gereken bir süreç olduğu ortaya konulabilir. Çünkü İsrail tarafından 1996 yılında artırılan askeri ilişkiler, 1997 yılında da devam ettirilmek istenirken bu ilişkileri tkamak ve hatta bitirmek isteyen aktörlerin önden çekilmesi eğer bu yapılamazsa da ufak bir uyarılması gerektiği düşünülmüştü. Ayrıca bu dönemde Türkiye iç siyasetinde din üzerinden yaşanan gelişmeler, İsrail’in Türkiye’deki mevcut iktidar konusunda harekete geçmesini sağlamıştı. Son olarak, Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı’nın, 24-27 Şubat 1997 tarihleri arasında İsrail’e ziyaret gerçekleştirmesi ve bu ziyareti gerçekleştirip Ankara’ya döndükten bir gün sonra ise 28 Şubat olayının yaşanmış olması, literatürde iyi okunması gereken gelişmelerdendi.⁸³ Ayrıca

⁸⁰ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25764, (21.04.1996), s. 4.

⁸¹ Refahyol Hükümeti’nin Orta Doğu ve İsrail’e bakış açısı için bkz. Emine Tirali, “Refahyol Hükümeti Dönemi’nin Ortadoğu’ya Yönelik Dış Politikası”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 31, (Bahar 2017), s. 466.

⁸² Refahyol hükümeti ve ordu ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hongur, *28 Şubat Sürecinde Ordu, Medya ve Siyasal İktidar*, s. 108-117.

⁸³ 28 Şubat 1997 postmodern darbesinde rol oynayan aktörler için ayrıca bkz. Muhittin Işık, *28 Şubat Postmodern Darbe Sürecinde Rol Oynayan Aktörler Hakkında Bir Değerlendirme*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2018.

28 Şubat sürecinin, Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinin tam da merkezinde yaşanması ise ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

İç ve dış siyasette yaşanan bu gelişmelerin dışında, Türkiye-İsrail askeri ilişkileri 1997 yılı boyunca hızla devam ettirildi. Bu yılda ilişkiler, Akdeniz başta olmak üzere çeşitli bölgelerde ortak tatbikatların yapılması şeklinde ilerledi. İki devletin koordinasyonunda yapılan tatbikatlar ise 1996 yılının sonundan itibaren planlanmaya başlandı ve 1997 yılında sahada uygulandı.⁸⁴ Ancak özellikle ABD'nin de desteğiyle Doğu Akdeniz'de planlanan ortak tatbikatlar, Arap dünyasından büyük tepki topladı. Orta Doğu'da Türkiye, İsrail ve ABD'nin birlikte hareket etmesi, diğer devletler açısından büyük tehlike olarak görüldü. Bu dönemde başta İran olmak üzere Suriye, Suudi Arabistan ve Mısır gibi devletler, Türkiye'ye bu tatbikatlardan vazgeçmesi için baskı yaptı ve aksi takdirde Türkiye'ye ambargo uygulanabileceği gündeme geldi.⁸⁵ Yaşanan gelişmeler karşısında Türkiye, çareyi Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ı İsrail'e göndermekte buldu. Bu görevlendirme sırasında, İsrail ile yapılan anlaşmaların ve uygulanacak tatbikatların kesinlikle üçüncü bir ülkeye karşı olmadığı, iki ülke arasındaki olumlu ilişkilerin Orta Doğu barış sürecine katkı yapacağı üzerinde duruldu.⁸⁶ Bu şekilde de Arap dünyasının birliktelik karşısındaki tepkileri dindirilmeye çalışıldı. Ancak bu girişim karşılığını bulamamış olsa gerek ki, Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan'ın ziyaretinden kısa bir süre sonra Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in de 4-6 Mayıs 1997 tarihlerinde İsrail'de yapılan Türkiye-İsrail Askeri İstişare toplantısına katıldığı görülmektedir.⁸⁷

1997 yılı ile birlikte PKK terör örgütünün Türkiye sınırda artan hareketliliği, Türkiye'nin İsrail ile istihbarat değişimi yapma gereğini doğurmuştu. Yine İsrail'in sınır boylarında terörist sızmalarını tespit edebilecek insansız hava araçlarına sahip olması, PKK konusunda İsrail'le yakınlaşmanın önemli nedenlerindendi.⁸⁸ Bu dönemde İsrail Başbakanlığı görevini yürüten Benjamin Netanyahu, PKK konusunda Türkiye'ye destek olunacağını basına verdiği demeçlerde açıkça dile getiriyordu. Netanyahu

⁸⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25989, (02.12.1996), s. 1-11.

⁸⁵ 1997 yılının ilkbaharında Türkiye ile İsrail'in Doğu Akdeniz'de yapılmasını planladığı ortak tatbikatlar ve bu tatbikatların Türkiye iç siyasetinde ve ABD'de yansımaları için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26147, (09.05.1997), s. 7; Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26148, (10.05.1997), s. 6; Arap dünyasının ambargo gündemi için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26149, (11.05.1997), s. 11.

⁸⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26142, (04.05.1997), s. 7.

⁸⁷ BCA, K: 880, G: 974, S: 10, (05.05.1997).

⁸⁸ Nezhir Tavlaş, "Türk İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, No: 1, (1999), s.93.

verdiği bir demeçte, “PKK bir terör örgütüdür. Hedefleri ve görüşleri ne olursa olsun, kullandıkları metotlar ortada. Eğer masum insanları Ankara’da veya başka yerlerde bombalıyorlarsa, Tel Aviv’de öldürüyorlarsa, bu insanlar teröristtirler. Kaynaklarımız ve elimizdeki tüm olanaklarımızı paylaşmamız normal değil, şarttır. Eğer dost bir ülkeye yönelik terör konusunda bilgi edindiğimiz anda hemen yolluyoruz...Türkiye ile bu alışverişi daha da arttıracamız”⁸⁹ şeklinde ifadelerle Türkiye’ye ye verilecek olan desteğin ne şekilde olacağını açıkladı. PKK konusunda Türkiye’ye verilen desteğin en önemli sonucu ise PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan konusunda yaşandı. PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan’ın Suriye’den çıkartılmasından Kenya’da yakalanarak Türkiye’ye getirilmesine kadar geçen süreçte İsrail, Türkiye’ye her türlü istihbarat desteğini sağlayarak Öcalan’ın yakalanmasında kilit rol oynadı.⁹⁰

Askeri alanda 1997 yılında giderek artan yakınlaşma, üst düzey ziyaretlerle devam etmişti. 1997’nin Şubat ayında Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı’nın İsrail’e ziyaret gerçekleştirdiğini dile getirmiştik. Karadayı’nın bu ziyaretinden yaklaşık dokuz ay sonra İsrail Genelkurmay Başkanı Korgeneral Ammon Lipkin Şahak’ın Türkiye’ye gelerek askeri alanda iş birliğini geliştirmek için görüşmelerde bulunduğu kaynaklara yansımaktadır.⁹¹ Ziyaretin yapıldığı dönemde Güney Kıbrıs’ın Rusya’dan S-300 füzeleri satın alması, Türkiye’nin de İsrail’den acil olarak füze almak için girişimler yapmasına neden olmuştur. Güney Kıbrıs’a füze konusunda karşılık verme niteliğinde olan bu girişim, Türkiye’nin Kıbrıs konusunda İsrail’in desteğinden faydalanmaya çalıştığını da göstermektedir. Kıbrıs’ta yaşanan gelişmelerin etkisiyle Türkiye, yaklaşık 100 milyon dolar olan ve F-4, F-16 savaş uçaklarında kullanılan Popeye I füzelerini almaya karar verdi.⁹² Türkiye’nin Kıbrıs’ta yaşanan gelişmelerin de etkisiyle aldığı bu karar karşısında İsrail, adı geçen füzeleri ancak 1998 yılında teslim edebileceğini Türkiye’ye bildirdi.⁹³ Yine bu dönemde “Heron” olarak adlandırılan casus uçakların da alınması gündeme geldi ancak bu konuda resmi bir adım atılmadı.⁹⁴

Askeri alanda 1997 yılının son ve en önemli gelişmelerinden bir diğeri, İsrail Savunma Bakanı’nın Türkiye ziyaretiydi. İsrail Savunma Bakanı İzak Mordehay’ın 8-10 Aralık 1997 tarihleri arasında Türkiye’ye yaptığı ziyarette,

⁸⁹ Özcan, *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, s. 56.

⁹⁰ Çağla Gül Yesevi, “İsrail İstihbaratı ve Mossad”, *İstihbarat Örgütleri*, (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yayınları, Ankara 2014, s. 243.

⁹¹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26298, (07.10.1997), s. 11.

⁹² Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26305, (14.10.1997), s. 9.

⁹³ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26312, (21.10.1997), s. 8.

⁹⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26355, (03.12.1997), s. 8.

1998’de yapılacak ortak tatbikatlar ve F-5 savaş uçaklarının modernizasyonu konuları ele alındı.⁹⁵ İsrail Savunma Bakanı Mordehay, bu ziyaret sırasında başta Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Hikmet Çetin ve Başbakan Mesut Yılmaz ile ayrı ayrı görüşmeler gerçekleştirerek, Türkiye ile İsrail arasında yapılan askeri anlaşmaların barışı devam ettirmekten başka maksadı olmadığını açıkladı.⁹⁶ Böyle bir açıklamaya gerek duyulmasının nedeni ise Türkiye-İsrail arasında artan askeri ilişkilerin diğer Orta Doğu ülkelerini endişelendirmesiydi. Bu endişenin farkında olan Mordehay, kurulan İsrail-Türkiye ittifakına dair, *“İttifak üçüncü bir ülkeye karşı değil. Aramızda saldırı karşısında topraklarımızı kullanmak ya da savunmak gibi bir anlaşma yok. Ama İran, Irak ya da Suriye gibi bir ülke gücünü Türkiye aleyhinde kullanmak isterse, karşısında birleşik bir güç olduğunu bilecektir. Eğer bölgede istenmeyen bir şey olursa, şu anki ilişki sayesinde, örneğin koordinasyon, ortak çalışma uyumu, ortak eğitim ve tatbikatlar ışığında politikacılar doğru zamanda doğru karar verebilir. Anlaşma bunu mecbur ediyor demiyorum; ama isterlerse hükümetlerimiz kısa zamanda böyle bir karar alma yeteneğine sahipler çünkü iki ülke ve ordu birbirini iyi tanıyor. Eğer Türkiye bir konuda İsrail’in desteğini isterse, İsrail kısa zamanda bu desteği verme kararını alabilir. Ama asıl çabamız, güç kullanmak değil, caydırıcı rol oynayabilecek ortak güç yaratmaktır.”*⁹⁷ Şeklinde yaptığı açıklamalarıyla hem endişeye mahal olmadığını dile getirmekte hem de diğer devletlere gözdağı vermektedir.

Bu dönemde Mordehay ile devam eden üst düzey askeri ziyaretlerin neden yapıldığı hususunda ise farklı görüşler ileri sürüldü. Türkiye’de savunma sanayi alanında savaş uçaklarının modernizasyonu, silah, araç ve gereçlerin tamir ve bakımı gibi konularda yapılan ihalelerin çoğunda İsrail’in yer alması, yapılan üst düzey ziyaretlerin nedenlerini anlamak açısından önemlidir.⁹⁸ 1997 yılının sonunda, 48 adet F-5 uçağının modernizasyonu ihalesinin *Israel Aviation Industry* şirketine verilmesi, İsrail’e verilen büyük ihalelerden sadece bir tanesiydi.⁹⁹ Bu dönemde bu tip ihalelerin büyük meblağlar karşılığında genelde İsrail’e verilmesi ise dikkat çekiciydi.

1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren artan Türkiye-İsrail askeri ilişkileri, bölgesel konjonktür açısından da gerekli görüldü. Bu yakınlaşma ile

⁹⁵ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26358, (06.12.1997), s. 8;

⁹⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26361, (09.12.1997), s. 15.

⁹⁷ Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi”, s. 77

⁹⁸ Türkiye savunma sanayi ihalelerinin neredeyse tamamının İsrail ve İngiliz firmalarına verildiği Cumhuriyet gazetesinin satırlarında ifade edilmekte ve ayrıca Almanya’nın bu ihalelerde saf dışı tutularak Türkiye’nin İsrail yanlısı politika takip etmiş olması eleştirilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26384, (01.01.1998), s. 5.

⁹⁹ Özcan, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi”, s. 71

hayata geçirilen bölge güvenliği tanımı ve bu tanımın içinde diğer devletlerin de güvenliğinin vurgulanması, özellikle İsrail tarafından ortaya konulan bir durumdur. Başbakan Netanyahu'nun 1998'de, "Bu güvenlik kuşağına bölge barışına katkıda bulunmak isteyen herkes katılabilir. İki ülke arasındaki iş birliğinin hedefi bölgedeki barış ve istikrarın geliştirilmesine yönelik bir adımdır. Bu hem Türkiye hem de İsrail'in ortak çıkarlarına hizmet edecek ve her iki hükümetin de ortaklaşa benimsediği bir oluşum olacaktır. Bu bölgede konvansiyonel olmayan savaş başlıklarına sahip balistik füzeler geliştiren ve bunları fırlatabilecek yeteneği olan radikal rejimlerle çevreye kuşatılmış durumdayız. Bu rejimler ciddi tehdit oluşturuyorlar. Ortadoğu'da Türk İsrail iş birliğini bölgesel bir güvenlik sistemine dönüştürmek için çalışmalar yapıyoruz"¹⁰⁰ şeklindeki açıklamaları, Türkiye İsrail askeri ilişkilerinin bölge için önemine dair ortaya konulmuş dikkat çekici tespitlerdi.

Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinin, bölgede bulunan Arap devletleri tarafından tepki ile karşılandığını dile getirmiştik. Bu tepkilerin yoğunlaştığı yıl ise 1998'di. Türkiye ile İsrail arasında daha önce imzalanan askeri iş birliği anlaşmasından en çok rahatsızlık duyan ülke Suriye'ydi.¹⁰¹ Suriye, "İsrail-Türkiye ittifakı Suriye'ye baskı yapmak için gerçekleştirilmiştir" düşüncesiyle Ankara hükümetinin, Arapların ve Müslüman ülkelerin çıkarlarına zarar veren uygulamalar yaptığını öne sürdü.¹⁰² Yine aynı günlerde "barışçıl, insani arama kurtarma" sloganıyla ABD, Türkiye ve İsrail'in Doğu Akdeniz'de yapmaya başladıkları üçlü tatbikat, Arap Birliği tarafından da tepki ile karşılandı. Arap Birliği, bu tatbikat nedeniyle yaptığı açıklamada bölgede yapılan tatbikatın Orta Doğu barış sürecine zarar vereceğini dile getirdi.¹⁰³ "Güvenilir Denizkızı" adı verilen ABD, Türkiye ve İsrail'in katıldığı üçlü tatbikat, Arap Birliği dışında Rusya tarafından da eleştirildi. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Gennady Tarasov, tatbikatın bölgedeki barış girişimlerine zarar verebileceğini öne sürerek "İsrail'in Hayfa Limanı'nda salı günü başlayan tatbikatın güvensizliği körükleyerek, bölgede istikrarı sağlama çalışmalarına sekte vuracağını" öne sürdü.¹⁰⁴ Bu şartlar altında gerçekleştirilen "Güvenilir Denizkızı" tatbikatının bölgede oluşturduğu gergin ortam, Türkiye'den İsrail'e üst düzey komutanların ziyaretini yeniden başlattı. Bu ziyaretlerden ilki, Doğu Akdeniz'de yapılan tatbikatların sonuçlarını değerlendirmek ve askeri alanda çeşitli görüşmeler yapmak üzere Kara Kuvvetleri Komutanı

¹⁰⁰ Özcan, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi", s. 63.

¹⁰¹ Alain Gresh, "Turkish-Israeli-Syrian Relations and Their Impact on the Middle East.", *Middle East Journal*, Volume: 52, No: 2, (Spring 1998), p. 201.

¹⁰² Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26385, (02.01.1998), s. 9.

¹⁰³ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26388, (05.01.1998), s. 1.

¹⁰⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26391, (08.02.1998), s. 8.

Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun, 3-6 Şubat 1998 tarihlerinde İsrail'e gönderilmesidir.¹⁰⁵ Bu ziyaretlerden ikincisi ise Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in, 1998'in Mayıs ayında Türkiye-İsrail diyalog toplantısına katılmak, temas ve görüşmelerde bulunmak üzere İsrail'e gitmesidir.¹⁰⁶ Yaşanan gerilimler sırasında İsrail'e yapılan üçüncü üst düzey ziyaret, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İlhan Kılıç'ın, 30 Haziran - 3 Temmuz 1998 tarihleri arasında İsrail'e yaptığı ziyarettir.¹⁰⁷ Görüldüğü gibi Doğu Akdeniz'de gerçekleştirilen "Güvenilir Denizkızı" tatbikatı sürecinde, Türkiye-İsrail arasında kara, hava ve genelkurmaydan olmak üzere üç tane üst düzey önemli görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin ortak noktası, Arap Birliği'ne üye devletlerin tepkilerini görüşmek ve yeni politikalar geliştirmektir. Yine bu görüşmelerin içeriğinde bulunan konulardan bir diğeri de basında sıkça dile getirilen İsrail'e Doğu Anadolu'da üst verildi iddialarıydı. Bu iddialara ilk cevap, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İlhan Kılıç'tan geldi. Kılıç, İsrail ile Türkiye arasında ortak eğitim çalışmaları ve tatbikat yapıldığını, ancak İsrail'e Doğu Anadolu bölgesinde üs verileceği yolundaki haberlerin doğru olmadığını açıkladı.¹⁰⁸

Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinde 1998 yılının ortak tatbikatlar, hava savunma füzelerinin ortak üretimi, İsrail'in Türkiye'ye sınır güvenliğini artırmak amacıyla sağlayacağı desteklerin görüşmeleri ve İran, Irak ve Suriye'den yönelen füze tehditleri gibi konuların ele alınarak geçtiği görülmektedir.¹⁰⁹ Özellikle Türkiye'ye yönelik oluşturulan füze tehdidi, Türkiye'nin de bu konuda adımlar atmasına zemin hazırladı. Türkiye, 1999 yılının başlarında herhangi bir füze saldırısına karşılık verebilmek için İsrail'den Popeye füzelerini almaya karar verdi. Milli Savunma Bakanlığı'nun yürüttüğü girişimler sonucunda, Mayıs 1999'da İsrail'den 46 adet Popeye füzesi alınması için anlaşma yapıldı.¹¹⁰ Yapılan anlaşmadan kısa bir süre sonra Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Tümgeneral Moshe Evry Sukenik'in davetlisi olarak İsrail'e gitti¹¹¹ Bu davet sırasında Türk diplomatlar, Popeye füzelerinin Türkiye'de üretilebilmesi için İsraili yetkililerle görüşmeler yaptı. Türkiye'den gelen bu talebe İsrail tarafının olumlu yaklaşması sonucunda hem Türkiye hem de

¹⁰⁵ BCA, K: 919, G: 105, S: 4, (27.01.1998).

¹⁰⁶ BCA, K: 934, G: 165, S: 3, (18.05.1998).

¹⁰⁷ BCA, K: 941, G: 192, S: 6, (30.06.1998).

¹⁰⁸ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26578, (14.07.1998), s. 5.

¹⁰⁹ Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak Türkiye, İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2000, s. 134-147.

¹¹⁰ BCA, K: 989, G: 343, S: 5, (18.03.1999).

¹¹¹ BCA, K: 997, G: 370, S: 9, (07.05.1999).

İsrail hazinelerinin onay vermesiyle füzelerin Türkiye’de üretilmesinin yolu açıldı.¹¹²

1990-2000 yılları arası Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinde son üst düzey ziyaretlerden biri 1999 yılında gerçekleşti. Genelkurmay 2. Başbakanı Orgeneral Edip Başer, 1999 yılının Aralık ayında Türkiye-İsrail arasında ikili düzeyde askeri diyalog toplantılarına katılmak için İsrail’e gitti. Bu ziyareti önemli kılan gelişme ise bu ziyaret sırasında Türkiye ile İsrail arasında askeri alanda eğitim, teknik ve bilimsel iş birliği anlaşmasının yapılmış olmasıydı.¹¹³

1990-2000 yılları arası Türkiye-İsrail askeri ilişkilerini genel olarak toparlamak gerekirse Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinin kurulmasında, Türkiye ve İsrail’in bölgesel sorunlar nedeniyle yakınlaşmasının yanı sıra, Türk Ordusu’nda bulunan silahların ve teçhizatların modernizasyon ihtiyacı, yeni silah sistemlerinin orduya kazandırılması fikri, Türkiye’de askeri teçhizatların üretimine olanak sağlayacak teknolojik altyapının kurulması çabaları ve bunun içinde İsrail’den destek alınması gerekliliği önemli etkenlerdi. Bunun dışında, PKK terör örgütünün Türkiye sınırlarında artan tehlikesi, İsrail’in Arap devletleri kısılcacında Türkiye’yi yanına çekme planı, askeri ilişkilerin kurulmasında diğer önemli gelişmelerdi. İki ülke arasında kurulan askeri ilişkiler, hem 1990 hem de 2000’li yıllarda Orta Doğu’nun nereye evrileceğini öngörebilmek ve bölgede bulunan devletlerin askeri faaliyetlerine karşılık verebilmek açısından daima önem arz etmişti. Türkiye-İsrail askeri ilişkilerinde önemli konulardan biri de ekonomiydi. İki devlet arasında ticari alışverişlerin başlaması ekonomik ilişkilerin kurulmasıyla başladı.

3. Ekonomik İlişkiler

Türkiye-İsrail ilişkilerinde ekonomik ilişkiler başlığı, ilişkilerin kurulması ve devam ettirilmesi sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. İsrail’in kuruluşundan itibaren başlayan Türkiye-İsrail ilişkilerinde, yaşanan siyasi ve askeri krizlerden en az etkilenen alan ekonomik ilişkilerdir. Ekonomi, devletlerin iç ve dış siyasetini şekillendiren temel dinamiklerden biridir. Türkiye’nin 1990’lı yıllarda İsrail ile kurduğu ilişkilerin daha çok ekonomik gelişmeler etrafında şekillendiği görülmektedir. Dönem ile ilgili arşiv ve gazeteler tarandığında, 1990’lı yıllarda Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinin turizm alanında başladığı tespit edilebilir. Turizm, devlet ekonomilerinin bir numaralı gelir kaynaklarından. Bu nedenle Türkiye, İsrail’le kurulan ekonomik ilişkilerde turizme büyük önem göstermiştir. Türkiye, İsrail’le

¹¹² Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26908, (09.06.1999), s. 10.

¹¹³ BCA, K: 1028, G: 480, S: 7, (21.12.1999).

turizmi canlandırmak için 1992 yılından itibaren yüksek düzeyde girişimler yaptı. Bu girişimlerden ilki Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in, 1992'nin Haziran ayında İsrail'e gönderilmesiydi.¹¹⁴ Turizm Bakanı Ateş'in, İsraili yetkililerle yaptığı görüşmelerde turizmin geleceği ele alınırken, iki devlet arasında bir de turizm iş birliği anlaşması imzalandı. 1992'de yapılan bu turizm anlaşması ile birlikte ilerleyen yıllarda turizm alanında yapılacak daha kapsamlı anlaşmaların da temeli atıldı. Turizm Bakanı Ateş'in İsrail'le yaptığı turizm anlaşması gereğince, ilk etapta İsrail'den bir turizm heyetinin Türkiye'ye davet edilerek Türkiye'nin bu alandaki potansiyeli tanıtılmak istendi.¹¹⁵ Yapılan turizm anlaşmasının hemen ardından açıklamalarda bulunan Bakan Ateş, *"İsrail'in özellikle tanıtım konusunda sahip olduğu birikimden ve var olan turizm potansiyelinden yararlanmak istiyoruz"* dedikten sonra İsrail'i turizmde eş ülke ilan etti.¹¹⁶

1992 yılı, Türkiye ile İsrail arasında ekonomik alanda ilk adımların atıldığı yıldır. 1993 ve 1994 yıllarında ise ekonomik ilişkilerin karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve yatırım odaklı yürütüldüğü görülmektedir. 1993 yılında yine turizm odaklı yürütülen ekonomik ilişkilerde Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in, Türkiye ile İsrail arasında ticaretin geliştirilmesi, yatırım ve iş birliği görüşmeleri için 2-4 Kasım 1993 tarihlerinde İsrail'e yaptığı ziyaret, ilerleyen dönemlerde artacak olan ticari ilişkilerin de zeminini hazırladı.¹¹⁷ 1990-2000'li yıllarda ekonomik ilişkiler, sadece İsrail ile değil bölgesel anlamda diğer Orta Doğu devletleriyle de yürütülmüştü. Özellikle Doğu Akdeniz'in başta turizm olmak üzere ekonomik anlamdaki potansiyeli fark edilince, Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerine Mısır'da dahil edildi.¹¹⁸ 1994 yılının Ocak ayında Turizm Bakanlığı Müsteşarı Korel Göymen'in basına yaptığı açıklamada Türkiye-İsrail ve Mısır arasında turizm iş birliği anlaşmasının imzalandığını duyurması, Doğu Akdeniz'de turizm hareketliliğini başlatan gelişme oldu.¹¹⁹ Turizm ile birlikte iki ülke arasında artan ekonomik ilişkiler, ticari ilişkilere de yansdı. 1994 yılının Ocak ayında Türkiye'ye gelen İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizman, Ankara'da Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkanı Yalım Erez ve İsraili iş insanları ile bir araya gelerek, iki ülke arasındaki ticari

¹¹⁴ 1 Haziran 1992 tarihinde Kudüs'te Türkiye ile İsrail arasında imzalanan turizm anlaşması 6 Ağustos günü resmen onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Geniş bilgi için bkz. BCA, K: 716, G: 320, S: 5, (14.06.1992); BCA, K: 722, G: 345, S: 8, (06.08.1992).

¹¹⁵ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24381, (08.07.1992), s. 7.

¹¹⁶ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24430, (26.08.1992), s. 10.

¹¹⁷ BCA, K: 760, G: 506, S: 1, (27.10.1993).

¹¹⁸ BCA, K: 761, G: 510, S: 9, (18.11.1993).

¹¹⁹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24840, (18.01.1994), s. 19.

ilişkileri geliştirmek için neler yapılması gerektiği üzerinde durdu.¹²⁰ Bu görüşmeden sonra İsraili iş insanları ve girişimcilerin Türkiye'ye ilgisi artmıştı. İsraili bir girişimcinin dört Türk ortağı ile birlikte iki ülke arasında yolcu taşımacılığı yapmak üzere "*Senator Hava Yolları AŞ*" adıyla bir şirket kurması ve bu şirkette hisselerin %80'inin Samuil Roitman adında bir girişimcide bulunması, Türkiye'ye olan ilgiyi anlamak açısından önemlidir.¹²¹

1994 yılına gelindiğinde, ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi için İsrail'den Türkiye'ye ziyaretler arttı. İsrail Ekonomi ve Planlama Bakanı Shimon Shetreet'in, Türkiye ile İsrail arasında ekonomi ve ticaretin geliştirilmesini öngören anlaşmayı imzalamak için Anakara 'ya gelmesi bu ziyaretlerden biriydi.¹²² Yapılan ziyaretler dışında hem İsrail hem de Türkiye'de ekonomik anlamda çeşitli fuarlar da düzenlenmişti. Bu fuarların amacı, karşılıklı yatırım ve ticari ilişkileri geliştirmek ve yeni olanaklar sağlamak üzerinedir. İsrail'de düzenlenen ekonomi fuarlarına Türkiye'den üst düzey katılımlar sağlandı. 14-16 Haziran 1994 tarihlerinde İsrail'de düzenlenen "*Birinci Uluslararası Akdeniz Barış ve Turizm Fuarı*" na Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in katılması, bu fuarlara gösterilen ilgiyi görmek açısından önemlidir.¹²³ 1994 yılında ticari ilişkileri fuarlar ve üst düzey ziyaretlerle birlikte geliştiren iki ülke, 1994'ün yaz aylarından itibaren başta serbest ticaret anlaşması olmak üzere çeşitli anlaşmaların imzalanması konusunda görüşmeler başlatma kararı aldı. Bu kararın ardından bir araya gelen yetkililer, görüşmeleri yıl sonuna kadar tamamlayıp ilerleyen süreçte de bir serbest ticaret anlaşmasını hayata geçirmeyi planlamışlardı.¹²⁴ Ancak 1995 yılında F-4 savaş uçaklarının modernizasyonu konusu ve bölgede artan terör faaliyetleri nedeniyle Türkiye ile İsrail arasında imzalanması öngörülen serbest ticaret anlaşması 1996 yılına kalmıştı. Dile getirilen nedenler 1995 yılında Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinde durgunluk yarattı. 1995'den sonraki süreçte ise ekonomik ilişkiler, serbest ticaret anlaşması ve ekonomik iş birliği alanlarında yapılan anlaşmalar ile adeta zirveye ulaştı.¹²⁵

Ekonomik alanda ilişkileri zirveye taşıyacak gelişmelerden ilki, 1996'nın bahar ayında yaşandı. Aslında 1995 yılında imzalanması planlanan ancak 1996 yılına kalan serbest ticaret anlaşması, Türkiye'den Başbakanlık Dış

¹²⁰ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24844, (22.01.1994), s. 11.

¹²¹ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25059, (17.05.1994), s. 7.

¹²² Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25077, (04.06.1994), s. 9.

¹²³ BCA, K: 780, G: 587, S: 2, (13.06.1994).

¹²⁴ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25165, (31.08.1994), s. 7.

¹²⁵ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25662, (10.01.1996), s. 11; Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25675, (23.01.1996), s. 4; Sarıslan, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", s. 1078-1079.

Ticaret Müsteşarlığı Avrupa Birliği Genel Müdürü Reyhan Atmaca'nın katılımlarıyla 5-8 Mart 1996 tarihlerinde Tel Aviv'de yapılan toplantılarda ele alındı.¹²⁶ Yapılan uzun görüşmeler neticesinde devlet tekelleri, kamu alımları, mal ticaretinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması, fikri, sınai ve ticari mülkiyet hakları, menşe kuralları, iç vergilendirme, Anti-damping, korunma önlemleri, ödemeler dengesi önlemleri, rekabet, sanayi ve tarım ürünleri vergi düzenlemeleri başlıkları üzerinde anlaşarak, Türkiye-İsrail arasında 14 Mart 1996 günü serbest ticaret anlaşması imzalandı.¹²⁷ Türkiye ile İsrail arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmasının yürürlüğe girmesi ise bir hayli sancılı bir süreç geçirdi. Özellikle Refah yol hükümeti dönemine denk gelen anlaşmanın maddelerinin yürürlüğe girmesi, Necmettin Erbakan'ın İsrail'e karşı aldığı tavırlar nedeniyle gecikti. Refah Partili bakanların aylarca onaylamadığı anlaşma, iş insanları ve Türkiye-İsrail İş Konseyi Yürütme Kurulu Başkanı Ekrem Güvendiren tarafından *"TBMM'den geçen bir anlaşmanın, böyle durdurulması çok anlamsız. İsrail vazgeçmeyi düşünüyor ve bu doğaldır. Onlar uygularken biz uygulamıyoruz. Türk iş adamı da büyük zararda"* açıklamalarıyla eleştirildi.¹²⁸ Serbest ticaret anlaşmasının Türkiye'de yürürlüğe girebilmesi ise ancak 1997'nin Mayıs ayında gerçekleşti.¹²⁹ Yaşanan bu sıkıntıdan hareketle hem Türkiye hem de İsrail iç siyasetinde yaşanan çekişmelerin, Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinde belirleyici rol oynadığı tespiti yapılabilir.

1998 yılı, Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinde daha çok ticari gelişmelerin yaşandığı bir yıldır. Özellikle bu yılda imzalanan *"Ekonomik İş Birliği Anlaşması"* iki devletin de ticaret hacmini büyük oranda etkileyerek, ticari ilişkilerin büyümesine katkı sağladı.¹³⁰ İki devlet arasında ticaret hacmini artıran diğer önemli gelişme ise sanayi ürünlerinin ithalatının karşılıklı olarak gümrük vergisinden muaf tutulmasıydı. Bu muafiyet, sanayi alanındaki ürünlerin ticaretinde kolaylık sağlamış ve tedarikçiye ağır yük olan gümrük vergisinden kurtulma fırsatı vererek hızlı ve ucuz ticaret imkânı sunmuştu.¹³¹

2000'li yıllara yaklaşılırken, Türkiye ile İsrail arasındaki ticari ilişkiler karşılıklı alışveriş dönemine girdi. Türkiye bu dönemde İsrail'e gıda ve tekstil ürünleri satarken, İsrail'den elektronik ürünlerini satın aldı. 1998'de İsrail,

¹²⁶ BCA, K: 840, G: 815, S: 8, (04.04.1996).

¹²⁷ BCA, K: 848, G: 845, S: 5, (28.05.1996).

¹²⁸ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26176, (07.06.1997), s. 9.

¹²⁹ BCA, K: 883, G: 984, S: 6, (04.07.1997); İsrail ile yapılan serbest ticaret anlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, *Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) Kılavuzu*, İstanbul 2010, s. 16-18.

¹³⁰ Kaya, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem", s. 97.

¹³¹ Sarıaslan, "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", s. 1079.

Türkiye için önemli bir pazar haline gelmişti. Bu dönemde Türkiye'den İsrail'e; demir-çelik, bakır eşya, çimento, giyim eşyaları ve inşaat malzemeleri ihraç edilirken, İsrail'den; plastik eşya, pamuk, kimyasallar ve mekanik aletler ithal edilmişti.¹³² 1998-2000 yılları arasında adı geçen ürünlerin ticaretini artıran taraflar, 2000'den sonra farklı ürünleri de bu listeye eklemişlerdi. Bölgesel konular ve ihtiyaçlardan kaynaklı artan ekonomik ilişkiler, arz talep düzeyine ulaştığında iki ülke ekonomisine önemli katkılar da bulundu.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde ekonomik anlamda en büyük getiriye ise turizm sektörü sağladı. Doğu Akdeniz'de, Türkiye-İsrail ve Mısır üçgeninde kurulan turizm faaliyetleri ülkelerin siyasi ve askeri ilişkilerine de yön verdi. Bu dönemde turizm alanında Türkiye, dünyada önde gelen ve maliyet açısından da cazip ülkelerden biriydi. 1999 yılının Ocak ayında, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre Türkiye'yi 358 bin turist ziyaret etmiş, bu turistlerden 10 bin 987'sinin İsrail vatandaşı olduğu tespit edilmiştir.¹³³ İsrail açısından bakıldığında ise turist gönderilen ülkeler arasında Türkiye ikinci sırada yer almıştır. 1999 yılında iki ülke arasında yaşanan turizm hareketliliği, bu sektörde alınacak önlemler ve atılacak adımlar için toplantılar düzenlenmesini gerekli kılmıştı. 21-24 Kasım 1999 tarihleri arasında İsrail'de yapılan, Türkiye-İsrail 1. Dönem Turizm Karma Komisyonu toplantısına Turizm Bakanı Erkan Mumcu'nun katılarak istişarelerde bulunması bu toplantılardanandı.¹³⁴ Turizm alanındaki gelirin farkında olan iki taraf yöneticileri, 2000'li yıllarda ortak turizm programları düzenlemeye karar verdi. 2000 yılının Mayıs ayında bir araya gelen Turizm Bakanı Erkan Mumcu ve İsrail Turizm Bakanı Amon Lipkin Shahak açıkladıkları ortak bildirimde, Türkiye ile İsrail'in benzer kültürlerle sahip olduğunu bu nedenle turizm gelirlerini arttırmak amacıyla iş birliğine gidileceğini ve iki ülkeyi kapsayacak paket turizm programları düzenleyeceklerini ilan etmişlerdi.¹³⁵

Aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere 1990-2000 yılları arasında Türkiye ve İsrail, ekonomik alanda önemli adımlar atarak ülke ekonomilerine büyük gelir sağlamışlardı. İki ülke arasında yaşanan ekonomik gelişmeler, başta bölgeyi daha sonra da geniş bir coğrafyayı etkiledi. Türkiye ile İsrail arasındaki ekonomik faaliyetlerin geliştirilerek ticaretin arttırılması, iki ülkenin de bölgelerinde siyasi istikrarlarını sağlayabilmesinde önemli rol oynadı. 1990-2000 yılları arasında Türkiye ile İsrail arasında kurulan

¹³² İsrail pazarı ile ilgili geniş bilgi için bkz. T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, *İsrail Pazar Bilgileri*, Ankara 2020.

¹³³ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26810, (03.03.1999), s. 9.

¹³⁴ BCA, K: 1021, G: 460, S: 9, (19.11.1999).

¹³⁵ Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27254, (20.05.2000), s. 13.

ekonomik ilişkilerin, Türkiye ile İsrail arasındaki genel ilişkilerde istikrarın sağlanmasına büyük katkıları olduğu ve olmaya da devam edeceği bir gerçektir. Kısaca, Türkiye-İsrail ilişkilerinde yaşanan ekonomik gelişmeler, siyasi ve askeri gelişmelerin düzeyini belirledi. Genel anlamda devletler arasındaki ekonomik ilişkiler devamlılık istemektedir ve bu ilişkilerin öyle bir anda kesilmesi veya bitirilmesi mümkün değildir. Türkiye ile İsrail arasında 1990'larda başlayan ve günümüzde de en üst düzeyde devam eden ekonomik ilişkiler artık karşılıklı bağımlılık düzeyine ulaşmıştır.

Sonuç

1990'lı yılların başında İsrail-Filistin barış görüşmeleri etkisi ile başlayan Türkiye-İsrail ilişkileri, Ankara'nın İsrail temsilciliklerini büyükelçilik düzeyine çıkarması ile siyasi alanda üst düzey ilişkilere ulaşmıştır. Bölgesel koşullardan çok fazla etkilenen Türkiye-İsrail ilişkileri, bölgede yaşanan gelişmelerin etkisiyle 1990'ların ortasından itibaren stratejik iş birliğine dönüşmüştür. Kurulan bu iş birliğinin, daha çok güvenlik odaklı ilerlemesi planlanırken zamanla bu durumun askeri ve ekonomik bir boyut kazandığı tespit edilmiştir.

Türkiye'nin, 1990-2000 yılları arasında İsrail ile siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda yakınlaşmasına; terör örgütlerinin bu dönemde Türkiye sınırının hemen yanında üstlenmesi ve sınır boylarında artan faaliyetleri, Türkiye'nin içeride ve dışarıda artan güvenlik endişeleri, ordunun yeni silah ve teçhizat gereksinimi, dünya siyasetinde yalnızlıktan kurtularak yeni müttefik arayışı ve iç piyasada teknolojik anlamda yeni ürünlerin talebi gibi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Aynı şekilde İsrail'in, kuruluşundan itibaren bölgesinde Arap Devletleri kısılcacında kalması ve burada tutunabilmek için Türkiye gibi bir Müslüman devlete ihtiyaç duyması, Asya pazarına açılma konusunda Türkiye'yi bir aracı devlet rolünde görmesi ve askeri silah ve teçhizatlar için Türkiye'nin ideal bir pazar olması, 1990-2000 yılları arasında Türkiye'ye yakınlaşmasının temel nedenleridir.

1990'lı yıllarda karşılıklı çıkar ve güvenlik odaklı oluşturulan ve iyi bir düzeye de getirilen ittifakın, son yıllarda istenilen çizgide ilerleyemediği görülmektedir. Bunun temel nedeni belirli dönemlerde Türkiye ile İsrail arasında yaşanan krizlerdir. İsrail ile Türkiye arasında yaşanan krizler, sadece ikili ilişkiler bağlamında ele alınmaktan ziyade, Türkiye'nin genel dış politika tercihleri ve Orta Doğu politikası bağlamında değerlendirilmelidir. Türkiye'nin hem İsrail özelinde hem de dış politikada attığı adımların siyasi, askeri ve ekonomik sonuçları olmaktadır. Türkiye bu durumda, bütün dengeleri iyi değerlendirerek İsrail'le ilişkileri dünya siyaseti ve Orta Doğu

ekseninde iyi kullanması ve içinde bulunduğu çeşitli sorunlardan İsrail'den faydalanarak kurtulabileceğini göz önünde bulundurması gerekmektedir. İlişkilerin 1990'lı yıllara tekrardan dönmesi için iki devlet de diyalog kanallarını açık tutmalıdır. Kurulacak yeni diyaloglarla Türkiye, çıkarları açısından çok önemli olan İsrail'le ilişkilerini güçlendirmeye yönelik yeni politikalar benimsemeli bununla birlikte de siyasi, askeri ve ekonomik gücünü arttırmalıdır.

Kaynakça

1. Arşiv

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kutu (K): 118, Gömlek (G): 108, Sıra (S): 3, (24.03.1949).

BCA, K: 703, G: 270, S: 10, (21.01.1992).

BCA, K: 705, G: 277, S: 6, (02.02.1992).

BCA, K: 716, G: 320, S: 5, (14.06.1992).

BCA, K: 722, G: 345, S: 8, (06.08.1992).

BCA, K: 727, G: 365, S: 1, (24.09.1992).

BCA, K: 761, G: 509, S: 7, (24.09.1992).

BCA, K: 752, G: 475, S: 7, (27.07.1993).

BCA, K: 760, G: 506, S: 1, (27.10.1993).

BCA, K: 761, G: 510, S: 9, (18.11.1993).

BCA, K: 778, G: 578, S: 4, (18.05.1994).

BCA, K: 779, G: 584, S: 6, (31.05.1994).

BCA, K: 780, G: 587, S: 2, (13.06.1994).

BCA, K: 791, G: 627, S: 2, (14.10.1994).

BCA, K: 792, G: 631, S: 6, (11.11.1994).

BCA, K: 832, G: 786, S: 8, (15.12.1995).

BCA, K: 840, G: 815, S: 8, (04.04.1996).

BCA, K: 841, G: 821, S: 8, (11.04.1996).

BCA, K: 863, G: 821, S: 9, (11.04.1996).

BCA, K: 848, G: 845, S: 5, (28.05.1996).

BCA, K: 880, G: 974, S: 10, (05.05.1997).

BCA, K: 883, G: 984, S: 6, (04.07.1997).

BCA, K: 919, G: 105, S: 4, (27.01.1998).

BCA, K: 934, G: 165, S: 3, (18.05.1998).

BCA, K: 941, G: 192, S: 6, (30.06.1998).

BCA, K: 941, G: 194, S: 3, (03.07.1998).

BCA, K: 951, G: 229, S: 9, (03.09.1998).

BCA, K: 989, G: 343, S: 5, (18.03.1999).

BCA, K: 997, G: 370, S: 9, (07.05.1999).

BCA, K: 1004, G: 397, S: 2, (12.07.1999).

BCA, K: 1021, G: 460, S: 9, (19.11.1999).

BCA, K: 1028, G: 480, S: 7, (21.12.1999).

2. Gazete

Cumhuriyet Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 23611, (16.05.1990).

Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24071, (28.08.1991).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24137, (02.10.1991).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24128, (24.10.1991).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24200, (04.01.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24381, (08.07.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24386, (13.07.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24390, (17.07.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24390, (17.07.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24391, (18.07.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24430, (26.08.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25230, (04.11.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25231, (05.11.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25238, (12.11.1992).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24840, (18.01.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 24844, (22.01.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25059, (17.05.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25077, (04.06.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25126, (23.07.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25165, (31.08.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25202, (07.10.1994).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25447, (09.06.1995).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25551, (01.09.1995).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25553, (23.09.1995).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25598, (07.11.1995).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25662, (10.01.1996).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25675, (23.01.1996).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25725, (13.03.1996).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25752, (09.04.1996).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25764, (21.04.1996).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 25989, (02.12.1996).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26142, (04.05.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26147, (09.05.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26148, (10.05.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26149, (11.05.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26176, (07.06.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26298, (07.10.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26305, (14.10.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26312, (21.10.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26355, (03.12.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26358, (06.12.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26361, (09.12.1997).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26384, (01.01.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26385, (02.01.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26388, (05.01.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26391, (08.02.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26578, (14.07.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26633, (07.09.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26634, (08.09.1998).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26637, (11.09.1998).

- Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26810, (03.03.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26908, (09.06.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26939, (10.07.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 26945, (16.07.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27046, (25.10.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27047, (26.10.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27066, (14.11.1999).
Cumhuriyet Gazetesi, Sayı: 27254, (20.05.2000).

3. Diğer Kaynaklar

- Akçay Engin, Anlı İbrahim Aytaç; "İsrail: Türkiyesiz Güvenlik", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, (2013), s. 155-162.
- Aras, Bülent; *Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Arı, Tayyar; *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diploması*, Cilt: I, MKM Yayınları, Bursa 2012.
- Armaoğlu, Fahir; *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1989.
- Aykan, Mahmut Bali; "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s.", *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 25, No: 1, (Februvaray 1993), p. 91-110.
- Baş, Arda; "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1991)", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, Sayı: 3, (Kış 2018), s. 92-122.
- Çevik, Uğur; *Ortadoğu Bağlamında Türkiye İsrail Güvenlik İlişkileri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2010.
- Dilipak, Abdurrahman; "İsrail'i Nasıl Bilirsiniz?", *Yörünge Dergisi*, Sayı: 137, (8 Ağustos 1993), s. 1-48.
- Duman, Sabit; "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 35-36, (Mayıs-Kasım 2005), s. 313-332.
- Dursunoğlu, Alptekin; *Stratejik İttifak Türkiye, İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, Anka Yayınları, İstanbul 2000.
- Eminoğlu, Ayça; "Tarihsel Süreçte Türkiye İsrail İlişkilerinin Değişen Yapısı", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 15, (2016), s. 88-106.
- Erkmen, Serhat; "1990'lardan Günümüze Türkiye-İsrail Stratejik İşbirliği", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 7, (Güz 2005), s. 157-185.
- Gresh, Alain; "Turkish-Israeli-Syrian Relations and Their Impact on the Middle East.", *Middle East Journal*, Volume: 52, No: 2, (Spring 1998), p. 188-203.
- Goldschmidt Arthur, Davidson Lawrence; *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2008.
- Güvendiren, Ekrem; "Turkish Israeli Relations," *Cemoti, Cahiers D'Etudes Sur La Mediterranee Oriental et le Monde Turco-Iranien*, No: 28, (1999), s. 173-180.
- Hongur, Andaç; *28 Şubat Sürecinde Ordu, Medya ve Siyasal İktidar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.
- İşık, Muhittin; *28 Şubat Postmodern Darbe Sürecinde Rol Oynayan Aktörler Hakkında Bir Değerlendirme*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2018.
- İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, *Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) Kılavuzu*, İstanbul 2010.
- Kabaklı, Ahmet; "Çevik Bir-İsrail ve Erbakan", *Yörünge Dergisi*, Sayı: 327, (18-24 Mayıs 1997), s. 1-48.
- Kaplan, Yaşar; "İsrail-Amerika Türkiye Şeytan Üçgeni", *Yörünge Dergisi*, Sayı: 137, (8 Ağustos 1993), s. 1-48.
- Karaman, M. Lutfullah; "Filistin Kurtuluş Örgütü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 13, İstanbul 1996, s. 103-106.

- Kartal, Ahmet Orçun; *Ekim 1998 Öncesi ve Sonrası Türkiye'nin İsrail-Suriye İlişkilerine Bakışı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2009.
- Kaştan, Yüksel; "Orta Doğu'da Arap-İsrail Mücadeleleri ve Türkiye", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (10-15 Eylül 2007), Tarih ve Medeniyetler Tarihi, Cilt: IV, Ankara 2012, s. 1797-1816.
- Kaya, Erdem; "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem", *Bilge Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, (2010), s. 93-114.
- Kemiksiz, Nigar Neşe; "Arap-İsrail Sorunu ve Bölgesel Yansımaları", *Journal Of Awareness*, Cilt: 3, Sayı: Özel, (2018), s. 127-144.
- Kemiksiz, Nigar Neşe; "Filistin Sorunu", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, (2016), s. 133-179.
- Kuzgun, Meral; "Arap Birliğini Sağlama Sürecinde Bir Dönüm Noktası: Albay Cemal Abdülnasır Dönemi", *Dünden Bugüne Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu (Meseleler, Öngörüler, Tedbirler, Teklifler)*, (28-30 Mayıs 2015), s. 281-320.
- Lewin, Anat; "Turkey and Israel: Reciprocal and Mutual Imagery in the Media, 1994-1999.", *Journal of International Affairs*, Volume: 54, No: 1, (Fall 2000), p. 239-261.
- Ör, Çiğdem; *Amerika Birleşik Devletleri-Sovyetler Birliği Ekseminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1982)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı (Doktora Tezi), İstanbul 2018.
- Özcan, Gencer; *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005.
- Özkoç, Özge; "Savaş ve Barış: Doksanlı Yıllarda Filistin-İsrail Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 64, Sayı: 03, (2009), s. 167-195.
- Sarıslan, Fatma; "İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6 (Kış 2019), s. 1-32.
- Sarıslan, Fatma; "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 74, No: 4, (2019), s. 1065-1102.
- Sayarı, Sabri; "Turkey and the Middle East in the 1990s.", *Journal of Palestine Studies*, Volume: 26, No: 3, (Spring 1997), p. 44-55.
- Serbest, Bürkan; "Süveyş Kanalı'nın Ulusallaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4, (2017), s. 689-711.
- Şalvarcı, Yakup; *Pax Aqualis Türkiye-Suriye-İsrail İlişkileri, Su Sorunu ve Ortadoğu*, Zaman Kitap Yayınları, İstanbul 2003.
- Şenel, Burak; "İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin İsrail'i Tanıma Süreci", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, (2014), s. 157-178.
- T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, *İsrail Pazar Bilgileri*, Ankara 2020.
- Tavlaş, Nezi; "Türk İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, No: 1, (1999), s. 76-101.
- Tirali, Emine; "Refahiyol Hükümeti Dönemi'nin Ortadoğu'ya Yönelik Dış Politikası", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 16, Sayı: 31, (Bahar 2017), s. 457-470.
- Tüysüzöğlü, Göktürk; "Değişen Bölgesel Denklemler Işığında Türkiye-İsrail İlişkileri'nde İşbirliğini Tetikleyen Unsurlar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, (2014), s. 588-609.
- Uzgel, İlhan; "ABD ve NATO'ya İlişkiler", (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 34-82.
- Yesevi, Çağla Gül; "İsrail İstihbaratı ve Mossad", *İstihbarat Örgütleri*, (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yayınları, Ankara 2014, s. 217-252.

- Yılmaz, Ahmet Numan; "Ortadoğu'nun Güneşi Çiller!", *Yörünge Dergisi*, Sayı: 201, (6-12 Kasım 1994), s. 1-48.
- Yılmaz, Muzaffer Ercan; "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, (2010), s. 49-66.
- Yılmaz, Türel; "Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, (2010), s. 9- 24.

T. C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR ve KARARLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

BAKANLAR KURULU KARARI

92/ 2650

T.C. eski Tel-Aviv Elçiliği Maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'in İsrail Nezdinde Türkiye Büyükelçisi olarak atanması; Dışişleri Bakanlığı'nın 15/1/1992 tarihli ve 499 sayılı yazısı üzerine, 23/4/1981 tarihli ve 2451 sayılı Kanunun 2 nci maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 21 / 1 / 1992 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Eki

TURGUT ÖZAL
CUMHURBAŞKANI

S. DEMİREL BAŞBAKAN	Prof. E. TİNGİ Devlet Bakanı ve Başb. Yrd.	M. KAHRAMAN Devlet Bakanı	Prof. T. ÇİLEK Devlet Bakanı	E. CEVAHİR Devlet Bakanı
I. TEZ Devlet Bakanı	D. BİLİCİ Devlet Bakanı	M. KARAFERİ Devlet Bakanı	G. İLHAN Devlet Bakanı	M. İ. ÖZTAN Aliveki Bakanı
E. AKIN Devlet Bakanı	M. AVAZ Millî Eğitim Bakanı	I. BEZİN İçişleri Bakanı	H. ÇETİN Dışişleri Bakanı	S. ORAL Millîye ve Güçlenme Bakanı
K. TOPAN Millî Eğitim Bakanı	M. KARAFERİ Devlet Bakanı	H. ÇETİN Dışişleri Bakanı	S. ORAL Millîye ve Güçlenme Bakanı	

EK 1- Ekrem Güvendiren'in Büyükelçi olarak atanma belgesi, BCA, K: 703, G: 270, S: 10, (21.01.1992).

T.C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

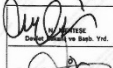

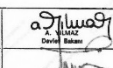

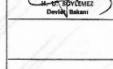

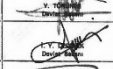
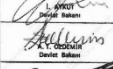

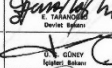

BAKANLAR KURULU KARARI

96 / 8255

14 Mart 1996 tarihinde Kudüs'te imzalanmış ekli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Ticaret, Ekonomik, Sınai, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması"nın onaylanması; Disipliner Bakanlığının 21/5/1996 tarihli ve ÖRGY-İ-2677 sayılı yazısı üzerine, 31/5/1963 tarihli ve 244 sayılı Kanunun 3 üncü ve 5 inci maddelerine göre, Bakanlar Kurulu'nda 20 / 5 /1996 tarihinde kararlaştırılmıştır.

S. Demirel
SÜLEYMAN DEMİREL
CUMHURBAŞKANI

M. Yılmaz
MEHMET YILMAZ
BAŞBAKAN

 M. YILMAZ Devlet Bakanı ve Başb. Yrd.	 A. ADIĞÜZEL Devlet Bakanı	 Y. TUNCEL Devlet Bakanı	 İ. İSMAİL Devlet Bakanı
 M. E. ÇİĞDEM Devlet Bakanı	 A. ADIĞÜZEL Devlet Bakanı	 Y. TUNCEL Devlet Bakanı	 İ. İSMAİL Devlet Bakanı
 M. E. ÇİĞDEM Devlet Bakanı	 A. ADIĞÜZEL Devlet Bakanı	 Y. TUNCEL Devlet Bakanı	 İ. İSMAİL Devlet Bakanı
 M. E. ÇİĞDEM Devlet Bakanı	 A. ADIĞÜZEL Devlet Bakanı	 Y. TUNCEL Devlet Bakanı	 İ. İSMAİL Devlet Bakanı

EK 2- Türkiye ile İsrail arasında imzalanmış serbest ticaret anlaşmasına dair, BCA, K: 848, G: 845, S: 5, (28.05.1996).

T.C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR ve KARARLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

BAKANLAR KURULU KARARI

96/ 8018

11-14 Mart 1996 tarihleri arasında İsrail ve Filistin'e resmi ziyarette bulunan Cumhurbaşkanı Sıvın Süleyman Demirel'e, ehlî listesinde adları ve görevleri yazılı kişilerden kurulu bir heyetin refakat etmesinin kabulü; Dışişleri Bakanlığınının 5/3/1996, 8/4/1996 tarihli ve DAĞY-1/422, 1752 sayılı yazıları üzerine, Bakanlar Kurulu'nda 11/ 4 /1996 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Eki

Mesut Yılmaz
MESUT YILMAZ
BAŞBAKAN

S. Demirel
SÜLEYMAN DEMİREL
CUMHURBAŞKANI

<i>R. MENTEŞE</i> R. MENTEŞE Devlet Bakanı ve Başb. Vd.	<i>A. FALMAZ</i> A. FALMAZ Devlet Bakanı	<i>A. FALMAZ</i> A. FALMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>M. K. ÖZGENEL</i> M. K. ÖZGENEL Devlet Bakanı	<i>A. AFSU</i> A. AFSU Devlet Bakanı	<i>Y. ÖZGENEL</i> Y. ÖZGENEL Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>A. ÖZGENEL</i> A. ÖZGENEL Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı
<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>E. YILMAZ</i> E. YILMAZ Devlet Bakanı	<i>M. AĞAÇ</i> M. AĞAÇ Devlet Bakanı

EK 4- Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in İsrail ziyaretine dair, BCA, K: 841, G: 821, S: 8, (11.04.1996).